

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXI évf.

1896. Julius—Augustus.

4-ik füzet.

A különböző tudományok egymáshoz való viszonya.

A természettudományokat egyesek még ma is azzal szokták vádolni, hogy elszigetelt utakon halad, és bizonyos idegenséget tanusít a többi tudományokhoz, melyek közös nyelvészeti és történeti tanulmányaik által szorosabban összetartatnak. Ez ellentét egyideig csakugyan érezhető volt, s úgy látszik leginkább Hegel bölcsészetének befolyása alatt fejlődött ki, vagy legalább ennek folytán tünt ki világosabban, mint az előtt. Hiszen a múlt száz vége felé Kant tanának befolyása alatt, az elkülönözésről még szó sem volt; sőt e bölcsészeti iskola a természettudományokkal közös alapon állott, mit magának *Kant*-nak természettudományi munkái világosan bizonyítanak; így különösen a *Newton*-féle nehézkes törvényre alapított kosmogoniai nézete, mely később *Laplace* czége alatt általános elismerésre talált. *Kant* bíráló bölcsészetének (*Kritische Philosophie*) czélja nem is volt más, mint az, hogy természettudományi ismereteinek forrásait és jogosultságát vizsgálja és szellemi tevékenységének mértékét a többi tudományágakkal szemben megállapítsa, a mint ezt *Helmholtz* is mondja. Az oly tételnek, mely tiszta gondolkozás útján a *priori* állított fel, ez iskola szerint pozitív és reális tartalma nem volt, hanem csak szabály gyanánt szolgálhatott az a gondolkozás módszerére nézve. Az identitás bölcsészete (*Identitäts Philosophie*) ezzel ellentétben sokkal merészebb volt. Kiindulási pontja azon feltevés, hogy a való világ, a természet és az emberi élet egy teremtő szellem gondolkozásának szüleményei, s hogy e szellem lényegére nézve az ember szellemével egyneműnek tekintendő. E szerint az ember szelleme külső tapasztalatok vezérlete nélkül is hivatva látszik arra, hogy a teremtő eszméit kövesse és saját belső tevékenysége által mintegy újra felfedezze. Ily értelemben iparkodott az identitás bölcsészete a többi tudományok lényeges eredményeit a priori megállapítani. E működése nem is maradt egészen sikertelen, a meddig az a vallás, jog, államra, nyelv, művészet és történelemre, tehát röviden ama tudományokra terjed ki, melyeknek tárgya lényegében

psychologiai alapokon nyugszik és melyek ezért *szellemi tudományok* elnevezése alatt foglaltatnak össze.

Állam, egyház, művészet és nyelv szerinte azért vannak, hogy az ember bizonyos szellemi szükségleteit kielégítsék. Külső akadályok, természeti erők, a véletlen vagy más emberek féltékenysége a rendet ugyan megzavarhatják, de azért az emberi szellemnek egy bizonyos állandó cél felé irányított törekvésével, hatalmával elnyomva a terv nélkül működő akadályokat, végre mégis érvényre jut. Ily értelemben talán nem is volna lehetetlen az emberi szellem pontos ismeretére támaszkodva, legalább körvonaláiban a priori vázolni az emberi nem fejlődési menetét, különösen, ha a bölcselkedő a tapasztalatok bőséges készletével rendelkezik, melyre abstractióit alapíthatja. Hegel eme feladat megoldására irányzott törekvéseiben lényegesen támogatták ama mély bölcsészeti észrevételek a történelem és tudomány köréből, melyeket az őt közvetlenül megelőző kor bölcselői és költői tettek, úgy, hogy neki jóformán csak a meglevőt kellett összegyűjtenie és rendeznie, hogy meglepő nézetekben gazdag rendszerét felállíthassa.

Igy történhetett az, mint azt Helmholtz¹ mondja, hogy korának legtöbbjei fáradozásait lelkesült tetszéssel kísérték, tulzó reménnyel várva azoktól az emberi élet legmélyebb titkainak megoldását. A sajtóságos elvont nyelv, mely a rendszer összefüggését beburkolta, s melyet bámulói közül csak kevesen értettek, annak dicsőségét csak nevelni látszott.

Az, hogy a szellemi tudományok főbb eredményeinek megállapítása többé-kevésbé sikerült, még nem volt elég bizonyíték az identitás feltevésének helyességére nézve, melyből Hegel bölcsészete kiindult. Ellenkezőleg csak természeti tények képezhették volna probakövét. Hegel természetbölcsészete, legalább a természettudós szemében teljesen értelem nélkülinek tűnt fel. Ama kor nagyszámu, kitünő természettudósai között nem találkozott egy sem, ki Hegel eszméivel megbarátkozott volna. Mivel pedig Hegelre nézve különösen fontos lett volna, hogy magának e téren is azon elismerést kivívja, melyet másutt oly busásan talált, azért rendkívül szenvedélyes és elkeseredett vitát kezdett meg, azt különösen Newton ellen, mint a tudományos természetbuvárlás első és legnagyobb képviselője ellen irányozván.

A bölcsész a természettudóst korlátoltsággal, ez amaszt értelmetlenséggel vádolta. A természettudósok ez időtől fogva bizonyos

¹) Helmholtz Vorträge und Reden.

súly fektettek arra, hogy munkálataik minden bölcsészeti befolyások alól mentek legyenek s közülök többen, s pedig kiváló jelentőségű férfiak is, a bölcsészetet nemcsak haszontalannak, hanem veszélyes ábrándozás gyanánt elvetendőnek tartották. Be kell vallani, hogy e közben ama jogosulatlan követelésekkel együtt, melyeket az identitás bölcsészete a többi szakmák alárendeltségére nézve érvényesíteni iparkodott, a bölcsészetnek igazolt követelései is visszavettettek, mint pld. az, hogy az ismeretek forrásait bírálja vagy hogy a szellemi munka mértékét megállapítsa.

Másként történt ez a szellemi tudományok körében, bár az eredmény elvégre csaknem ugyanaz lőn. Hegel bölcsészete e tudományok minden ágában, a vallás, állam, jog, művészet és nyelv körében lelkesült követőkre talált, kik e tan értelmében mindannyian reformálni és speculativ uton gyorsan oly gyümölcsöket érlelni iparkodtak, melyeket mások addig csak lassan, s fáradságos munkával tudtak előteremteni. Ekként állott elő ez időben a természettudományok és a szellemi tudományok között az az éles és rideg ellentét, melynek folytán az előbbieknak néha még tudományos jellege is határozottan kétségbe vonatott. Igaz, hogy e feszült viszony első elkeseeredése nemsokára lecsilapodott. A természettudományok felfedezéseik és alkalmazásaik fényes sorával gyorsan behizonyították, hogy rendkívüli termékenység egészséges magvát rejtik magukban. Az elismerést és tiszteletet tőlük megtagadni többé nem lehetett. A tények lelkiismeretes kutatói nem sokára a tudás más terein is óvást emeltek a speculatio nagyon is merész Icarus-röpte ellen.

Nem szabad azonban ama bölcsészeti rendszerek jótékony befolyását egészen félreismerni; mert nem tagadhatjuk mondja Helmholtz, hogy Hegel és Schelling fellépése óta a buvárok figyelme a szellemi tudományok körében élénkebben és tartósabban irányult szellemi tartalmuk és céljok felé, mint az a megelőző százak alatt történt, s ennyiben ama bölcsészeti iskola fáradozása nem maradt egészen sikertelen.

A mily mértékben a tények tapasztalati fürkészése a többi tudományok terén is mindinkább előtérbe nyomult, abban a mértékben csökkent a köztük és a természettudományok között fenálló ellentét. De, ha az a nevezett bölcsészeti nézetek befolyása folytán tulzott ridegséggel tünt is elő, még sem tagadhatjuk, hogy az ellentét magában a dolog lényegében fekszik s ott is nyilvánul.

Ott van annak csirája mind magában szellemi tevékenységünk módjában, mind a nevezett szakok tartalmában, a mint azt már a

természeti és szellemi tudományok elnevezése is mutatja. A fizikus csak bizonyos nehézségekkel fogja a nyelvészt és jogászt valamely bonyolódott természeti tünemény értelmébe beavatni; kell, hogy ez esetben részükről bizonyos ügyességet tételezzen fel elvont mértani és mechanikai fogalmak használatában, melyek körében azok ők csak nehezen követhetik. Más oldalról az aesthetikus és theologus a természettudóst nagyon is hajlandónak találja oly mechanikai és anyagi magyarázatokra, melyeket ők durváknak tartanak s melyek őket érzelmeik és lelkesedésük emelkedettségében sértik.

A nyelvész és történész, kikkel a jogász és theologus közös nyelvészeti és történeti tanulmányok által van egybekötve, a természettudóst irodalmi kincsek irányában közönyösnek tartják. Tagadhatatlan, hogy a szellemi tudományok közvetlen foglalkoznak az emberi szellem legdrágább érdekeivel s az általa az életbe behozott renddel, míg a természettudományok csupán külső, közömbös tárgyakkal foglalkoznak, melyeket látszólag csak gyakorlati hasznuk miatt nem hagyhatunk tekintet nélkül s melyek szellemünk fejlődésére közvetlen befolyást gyakorolni nem látszanak.

Tekintsük át a tudományok sorozatát s szemünk elé fog tűnni, hogy a különböző tudományágak milyen viszonyban vannak egymással és milyen befolyással vannak a szellemi tevékenység fejlesztésére.

A természettudományok inductiójuk folyamában többnyire élesen kifejezett általános szabályokra és törvényekre támaszkodnak, a szellemi tudományok ellenben inkább csak bizonyos lélektani tapintaton alapuló itéletekre szoritkoznak. Így a történeti tudományok mindenekelőtt ama kutfók hitelességének vizsgálatára kényszerülnek, melyekből a tényeket merítik. Ha aztán a tények biztosan meg vannak állapítva, úgy a nehezebb s fontosabb feladat áll elő, felkeresni a szereplő népek és egyének cselekvésének gyakran bonyolódott és sokféle indokait. A feladat egyik, mint másik részének megoldása csak lélektani vizsgálódás alapján lehetséges. A nyelvészeti tudományoknak a mennyiben a reánk maradt szövegek magyarázásával és megigazításával, irodalomtörténettel és műtörténelemmel foglalkozóknak, a szerzők szavainak valódi értelmét s a sejtetni akart mellékkörülményeket ki kell mintegy éreztetni; arra, hogy azt elérjék, helyesen kell felfogniok mind az író egyéniségét, mind a nyelv szellemét, melyben írt. Mindez inkább művészi, mint szorosan vett logikai inductio. Itélethez itt csak úgy juthatunk, ha emlékezetünkben az egynemű tények nagy számával rendelkezünk s azokat az

épen szóban forgó kérdéssel gyorsan vonatkozásba tudjuk hozni. Ezért az ilyenmü tudományok legfőbb követelményeinek egyike a hü és mindig készen álló emlékező tehetség. A hires történészek és nyelvészek közül sokan bámulatra méltó emlékező tehetséggel bírtak.

Igaz, hogy az emlékező tehetség magában véve haszonvehetetlen, ha nem tudja a lényegében hasonlót gyorsan megtalálni, vagy ha nincs összekötve az ember indulatainak finoman és mélyen kimüvelt ismeretével, mely csak az érzelem bizonyos melegsége s az érdeklődés által lehetséges, melyet mások kedélyállapotainak megfigyelésében találunk. Mig a mindennapi életben az érintkezés ismerőseinkkel eme lélektani vizsgálódásnak alapját veti meg, addig a történet és művészet tanulmányozása annak kiegészítésére és gazdagítására szolgál.

Itt, valamint ott, az embert szokatlanabb körülmények között látjuk működni s amaz erők egész nagyságát felismerjük, melyek keblünk mélyében szunnyadoznak.

A tudománynak részei, kivéve a nyelvtant, rendesen nem emelkednek szigoruan érvényes általános törvények alkotásáig. A nyelvtan törvényei az emberi akaratnak kifolyásai, bár azok nem előlegesen megállapított terv szerint, hanem az időnként felmerülő szükséglet fedezése céljából keletkeztek. Ezért lépnek azok a nyelvet tanulni vágyó elé, mint megannyi rendelet, azaz mint oly törvények, melyek valamely idegen tekintély önkényének szüleményei.

A theologia és a jogtudomány a történeti és nyelvészeti tudományokhoz csatlakoznak amaz előtudományok és segédtudományaik által, melyeket különösen amazokból meritenek. Az általános törvények, melyekkel bennök találkozunk, szintén rendeletek,¹ azaz oly törvények, melyeket a hitre és a cselekvés erkölcsös és jogos voltára nézve idegen tekintély szabott meg és nem oly törvények, melyek a természeti törvények módjára, a tények egész csoportjának általánosítását foglalják magukban. Valamint azonban a természeti törvények alkalmazása egy adott esetben, úgy az alárendelés is a nyelvtani, jogi, erkölcsi és vallási rendeletek alá öntudatos és észszerü következtetés alakjában történik. Az ilyen következtetésnél a rendelet annak majorját képezi, a minor pedig azt határozza meg, mennyire tesz eleget a megítélendő eset ama feltételeknek, melyek között az illető rendelet érvényességre lép. Az utóbbi megoldása

¹ Helmholtz: Vorträgen und Reden.

akár a nyelvtani elemezésnél, melynek célja valamely tétel értelmének világos kifejezése, akár a tényállás hitelességének, vagy a cselekvő személyek szándékának, vagy irataik értelmének jogi megítélésénél, többnyire csak a lélektani vizsgálat dolga lesz.

Mindamellett nem tagadhatjuk, hogy mind a művelt nyelvek szókötése, mind a kétezer évnél hosszabb gyakorlat közben, lassanként tökéletesbült jogtudományi rendszer a logikai tökély és következetesség magas fokát érte el, úgy, hogy amaz esetek után, melyek az adott törvénynek valamelyike alá könnyen nem sorolhatók, jóformán csak a kivételek közé tartoznak.

Az igaz, hogy ilyenek mindig fognak maradni, mert az emberek által felállított törvényhozás a természeti törvények szigorú következettségével s tökéletességével soha sem birhat. Ily esetekben azután nem tehetünk egyebet, mint azt, hogy a törvényhozó szándékát a hasonló esetekre vonatkozó határozatokból analogia vagy következtetések útján iparkodunk kitalálni, illetőleg kiegészíteni.

A nyelvtani és jogi tanulmányok, mint szellemfejlesztők, bizonyos előnnyel bírnak annyiban, hogy a szellemi tevékenység különböző módozatait csaknem egyaránt veszik igénybe. Ezért támaszkodnak ma az idegen nyelvek grammatikai tanulmányozására. Az anyanyelv s azok az idegen nyelvek, melyeket csupán gyakorlat által tanulunk meg, az öntudatos logikai gondolkozást igénybe nem veszik s feladatuk inkább az, hogy a kifejezés művészi szépsége iránt az érzéket kiműveljék. A görög és latin, e két klasszikai nyelvnek rendkívül finom, művészi és logikai fejlettsége mellett a régi és eredeti nyelvek azaz előnye is meg van, hogy a szavak és mondatok nyelvtani viszonyát pontos, változatos és élesen megkülönböztetett hajtogatási alakok segítségével tudja jellemezni. A nyelvek hosszas használat által mintegy lecsiszoltatnak s a nyelvtani szabályok, a gyakorlati rövidség és a kifejezés gyorsasága kedvéért, a legszükségesebbekre vezetnek vissza; de ez által egyszersmind határozott jellemöket veszítik el. Látjuk ezt az európai élőnyelveken, ha azokat a latinnal összehasonlítjuk. E lecsiszolásban legelőbbre az angol haladt.

Valamint a nyelvtan az ifjuság fejlesztésére szolgál, akként szolgálhat a jogi tudomány az érettebb kornak művelődési eszközüül. A szellemi munka nemére nézve a nyelv- és történeti tudományoktól legtávolabbra a természettudományok esnek.

Nem mintha azokból az analogiák ösztönszerű érzetének s bizonyos művészi tapintatnak szerepe egészen ki volna zárva. Sőt

a természetrajzi szakokban annak megítélése, hogy az egyes fajok ismertető jelei közül, melyek fontosak és melyek mellékesek a rendszerezés szempontjából, vagy hogy az állat- és növényvilág, milyen osztályozása a legtermészetesebb, mindez leginkább csak a tapintatnak feladata, mely határozott szabályoktól menten működik. Jellemző az is, hogy az összehasonlító boncztani vizsgálódást a különböző állatok megfelelő szerveinek analogiájáról és a növényország körében az analogia tanulmányt a levelek átalakulása felől Goethe indította meg s hogy ő volt az, ki az irányt nagyjában kijelölte, melyet az összehasonlító boncztan azóta követ.

De még e szakokban is, melyek az élettolyamatok leghomályosabb hatásainak körébe vezetnek, könnyebb általános fogalmakat és tételeket találni és pontosan kifejezni, mint ott, hol ítéletünket tisztán csak a szellemi tevékenység elemezésére alapíthatjuk.

A természettudományok sajátos tudományos jelleme azonban teljes mértékben csak a kísérletileg és mennyiségtanilag kifejtett szakoknál nyomul előtérbe.

E tudományok lényeges különböztető jele, hogy körükben aránylag könnyen lehet az észlelet és tapasztalat egyes eseteit feltétlen érvényű és rendkívül nagy terjedelmű törvényekké egyesíteni, míg épen e feladat az, melynek megoldása az előbb tekintetbe vett tudományoknál csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik. A mennyiségtanban még az általános tételek is, melyeket axiomák gyanánt kiinduló pontul választ, oly kis számuak s a mellett oly roppant terjedelműek s közvetlenül annyira szembeötlők, hogy azok bizonyításra nem is szorulnak.

Emlékezzünk csak meg arról, hogy az összes tiszta mennyiségtan következő három axiomából indul ki:

„Ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, egymás közt is egyenlő.“

„Egyenlőt egyenlőhöz adva, egyenlő származik.“

„Egyenletlent egyenlőhöz adva, egyenlőtlen származik.“

Nem számosabbak a mértan és elméleti mechanika axiomái sem. E tudományok eme kis számu előleges tételek alapján oly módon fejlődnek tovább, hogy azokból mindinkább bonyolódott esetekre következtetünk. Az arithmetika nem elégszik meg azzal, ha a mennyiségek véges számu halmazát összeadja, hanem a felsőbb mennyiségtanban még arra is tanít, miként kelljen végtelen sok, a legkülönbözőbb törvények szerint növekvő vagy fogyó mennyiséget összeadni, tehát oly feladatokat megoldani, melyeket a köz-

vetlen egyenes uton soha sem lehetne befejezni. Szellemünk öntudatos, észszerű működését itt látjuk legtisztább és legtökéletesebb alakjában, mondja Helmholtz; itt ismerjük fel a nagy óvatosságot, melylyel haladni kell, a pontosságot, mely arra szükséges, hogy a talált általános tételek érvényességének köre megállapíttassék s a nehézséget, mely az elvont fogalmak alakításával és értelmezésével jár együtt; de itt erősödik bizalmunk is eme szellemi munka biztossága, jelentősége és termékenysége iránt.

Mindez még szembetünőbbben áll elénk az alkalmazott mennyiség-tani tudományoknál, így különösen a mennyiség-tani fizikánál s a hozzá sorolandó fizikai csillagászatnál. Mióta Newton a bolygók mozgásának mechanikai elemzéséből felismerte, hogy minden súlyos anyag egymásra a távolból oly vonzást gyakorol, mely a távolság négyzetével fordítva arányos, azóta ez egyszerű törvény elégségessé vált arra, hogy a bolygók mozgásait akár a legtávolabb mult és jövő időkre nézve is, helyesen és pontosan kiszámíthassuk.

A gravitatio törvénye és a belőle folyó következtetések felfedezése a legnagyobb nemű mű, melyet az emberi szellem logikai ereje valaha teremtett. Ezzel nem mondjuk azt, hogy nem voltak oly férfiak, kiknek ép oly, vagy talán még nagyobb abstraháló tehetségük volt, mint Newtonnak és azoknak a csillagászoknak, kik felfedezését előkészítették, vagy kiművelték; de az bizonyos, hogy soha alkalmasabb tárgy nem kínálkozott, mint a bolygók bonyolódott mozgásai, melyek előbb a műveletlen szemlélőt csak astrologiai babonára indították, s most egyszerre egy törvénynek tendeltettek alá, mely mozgásaik legkisebb részletéről is számot tudott adni.

E nagy példát követve, s annak mintája szerint fejlődtek ki a fizika egyéb ágai is, mint a fénytán, electricitás és magnetismustana. A kísérleti tudományoknak az a nagy előnye van a tisztán észleletiek felett, hogy az általános természeti törvények kutatásában a körülményeket is önkényesen változtathatják, melyek között valamely eredmény létre jő, ezért a törvény megállapításánál aránylag kevés, de jellemző eset megfigyelésére szorítkozhatnak. Igaz, hogy ezenkívül a törvény érvényességét még bonyolodottabb esetekben is próbára kell tenniök.

A mondottakból kiviláglik, mennyire különbözik ez utóbbi tudományok szellemi tevékenységének legnagyobb része az előbbiektől.

A matematikusnak nincs semmi szüksége az egyes tények emlékezetére, s a physikus is csak nagy ritkán szorul rájuk. A hasonló esetek emlékezetére épített gyanítások hasznosak lehetnek arra, hogy

a helyes utat kijelöljék, de értéket csak akkor fognak nyerni, ha már szigorú alakba öntött s élesen körvonalazott törvényhez vezettek. A természettel szemben nem kételkedhetünk azon, hogy teljesen szigorú s kivételt nem ismerő okszerű összefüggéssel van dolgunk.

Ezért kell mindaddig tovább dolgoznunk, míg kivételt nem tűrő törvényeket találtunk; előbb nyugodnunk nem szabad, mert csak ez alakban váltak ismereteink az idő, tér, és a természeti hatalom uraivá.

Az öntudatos következtetés nehéz munkája nagy szivósságot s ovatosságot igényel; rendesen csak lassan halad előre s gyors szellemi szikrák által csak ritkán fejlesztetik. Nem találjuk itt ama gyors késztséget, melylyel a különböző tapasztalatok a történész vagy nyelvész emlékezetében összefolynak.

Ellenkezőleg a gondolkozás módszeres haladásának lényeges kelléke inkább az, hogy a gondolat egy pontra irányuljon, nem zavartatva mellékes dolgok által, nem zavartatva vágyak és remények által s folyvást csak saját akarata s határozata folytán haladva előre. *Stuart Mill* a híres bölcész azt a meggyőződését fejezi ki, hogy az inductiv tudományok többet tettek a logikai módszerek fejlesztésére, mint maguk a szorosan vett bölcészeti tanulmányok. A legnyomatékosabb ok erre bizonyára az a körülmény, hogy a tudás semmi más ágában sem válik a gondolatmenet hamissága az eredmények hamis volta által annyira villágossá, mint az inductiv tudományok körében, hol gondolkozásunk eredményeit a valósággal csaknem mindig közvetlenül hasonlíthatjuk össze.

Midőn itt ama nézetünknek adunk kifejezést, hogy a természettudományok, a tudományos feladatok megoldásában a többi tudományoknál általában előbbre haladtak, ezt abban a reményben tesszük, hogy nem fog oda magyarázthatni; mintha ezeket amazoknál alantabb állóknak tartanók. Mert, ha a természettudományok tudományos alakjuk nagyobb tökélye által válnak ki, úgy a szellemi tudományok azzal az előnnyel bírnak, hogy gazdagabb s az ember érdekéhez s értelméhez közelebb fekvő tárgyakkal foglalkoznak, t. i. magával az emberi szellemmel s annak különböző ösztönei s működéseivel. Osztályrészőkül magasabb s nehezebb feladat jutott, de épen azért nem szabad a tudomány amaz ágainak példáját szem elől téveszteniök melyek tárgyuk könnyebbsége folytán alaki tekintetben előbbre haladtak. Módszerükben tanúságot s eredményeik gazdagságában serkentést találhatnak.

S valóban úgy gondolom, hogy korunk a természettudományok-

tól már sokat tanult. A tények tisztelete, a lelkiismeretesség gyűjtésök közben, a bizalmatlanság a külső látszat iránt, s a törekvés, mindenütt és mindenben az okszerű összefüggést keresni és feltételezni, mi korunkat a multtal ellentétben talán leginkább jellemzi, ez említett befolyás következményeinek látszanak.

A tudományoknak annyiban, hogy a szellem uralmát a külvilág fölött megállapítani akarják, közös céljuk van. Mig a szellemi tudományok közvetlenül azon fáradsnak, hogy a szellemi élet tartalmát gazdagabbá és érdekesebbé tegyék s a jót a rosztól elválasszák, addig a természettudományok az embert a rá kívülről nehezedeő szükségek terhe alól mind jobban és jobban felszabadítva, közvetve ugyanazon cél felé törnek.

Minden egyes buvár saját körében működik, azokat a feladatokat választván, melyekre eszejárása és képzettsége leginkább alkalmassá teszi. De minden egyes buvárnak szemelőtt kell tartania azt is, miszerint a nagy művet csak a többiek közreműködésével tudja előbbre vinni, s hogy ez okból főkötelességeinek egyike az, hogy fáradozásainak eredményeit mások számára is könnyen hozzá férhetővé tegye. Ekként másokat támogatva, ezek részéről is támogatásra fog találni. A tudomány évkönyvei nem egy példát szolgáltatnak arra, hogy az egymástól látszólag legtávolabb eső tudományszakok ily kölcsönös viszonyba léptek.

A történeti chronologia lényegesen azon nap és holdfogyatkozások csillagászati kiszámításán alapszik, melyek régi törvénykönyvekben jegyeztettek fel. Viszont a csillagászat némely fontos adata, mint pl. a nappal tartamának változatlansága és némely üstökös keringési ideje, régi történeti hireken alapszik. Ujabb időben a physiologusok köztük különösen Brücke az ember beszélő szerve által képezhető betük rendszerének felállításával foglalkozott, megkísértvén egy általános betűírás megállapítását is, mely minden emberi nyelvre alkalmazható lenne. A physiologus itt az általános nyelvtudomány szolgálatába lépett s már nem egy különösnek tetsző hangátalakulás magyarázatát adta, kimutatván, hogy az nem annyira az addigi divatos euphonia törvényéből, mint inkább a száj állásainak hasonlatosságából következik. Az általános nyelvtudomány pedig a történet előtti idők hirmondója lett, fényt vetvén az egyes néptörzsek rokonságára, szétválásaira és vándorlásaira s arra a műveltségi fokra, melyen elszakadásuk idejében állottak. Mert ama tárgyak nevei, melyeket már akkor megnevezni tudtak, a későbbi nyelvekben közösen előfordulnak. A nyelvek tanulmánya ekként történeti híreket közöl oly időkből,

melyekből egyéb okmányok nem maradtak. Nem feledkezhetünk meg itt a segélyről sem, melyet az anatómus régi szoborművek vizsgálatánál a szobrásznak vagy régésznek nyujt.

Helmholtz hangphysikája és a hang érzések physiologiájáról írott dolgozatából* kitűnik, hogy zenei rendszerünk megállapítására, tehát egy lényegesen az aesthetika körébe eső feladat megoldására vezetett. Az érzési szervek élettana egyáltalában szoros összeköttetésben áll a lélektannal (Wundt) a mennyiben ez az érzéki észrevételek körében oly psychikus folyamatok eredményeit tünteti elő, melyek a magát vizsgáló öntudat körébe nem esnek, s így a tisztán psychologiai önvizsgálat közben szükségképpen rejtve maradnak.

Csak a legfeltűnőbb, s legkönnyebben jellemezhető példákat soroltam fel, de ezek is eléggé mutatják a tudományok együttes működését.

* Lehre von dem Tonempfindungen.

Gyülekezeti és egyéni vonatkozások a Zsoltárokban.

A zsoltárok könyvében reánk maradt imák, dicséretes és könyörgések elemzése arról győz meg, hogy igen kevés zsoltárban vannak világos vonatkozások Izrael történetének általunk ismert korszakaira; olyan költemények pedig, a melyek szerzetésük kora felől minden kétséget kizáró, határozott tanúságot tennének, az egész gyűjteményben egyáltalában nincsenek. Jó részt ez a körülmény oka ama kép tarkaságának, a melyet a zsoltárok magyarázatának története mutat. A mint a zsidó hagyománynak, a zsoltárok könyvében az egyes költemények szerzőjére s alkalmasigára vonatkozó jegyzeteknek hitelle megingott, s a nyelvészeti és történelmi magyarázat az egyes költemények korának meghatározásánál a hagyománynál megbízhatóbb alapot kezdett keresni, az egyes magyarázók közötti eltérés kezdetben oly nagy volt, hogy az egész módszer hitelét és megbízhatóságát látszott veszélyeztetni. Így pl. még csak három évtizeddel ezelőtt is az oly nevezetes 2. Zsoltárt, a mely Jahve fölöntjének a meghódított, de lázongó népek fölötti diadalát ünnepli, a német magyarázók egyik legkitünőbbike Salamon művének, egy másik szintén kiváló tekintély ellenben Alexander Jannaeus korából, tehát a Kr. e. utolsó százév elejéről eredőnek ítélte. A feladat akkor, a mint ez a példa is mutatja, még megoldhatlannak látszott. Azóta az exegesis talált módot és eszközöket, a melyekkel az egyes költemények korának meghatározásához a tévedés kevesebb esélyével, a siker nagyobb reményével foghat; s habár egyes részletekben most is vannak a történelmi magyarázat hívei között eltérő vélemények, a zsoltárok könyvében foglalt költemények legnagyobb részének eredetére és korára nézve az írásmagyarázat ma már megbízható eredményekhez jutott.

Az a tapogatózás és bizonytalanság, a mely e téren észlelhető volt akkor, a midőn Izrael szent irodalmának fejlődése és története még nem volt oly sok oldalról és mélyre hatólag földelítve és megvilágítva mint ma, nem oly különös, mint a minőnek azt felületes ítélet első pillanatra találni hajlandó. A zsoltárok könyvében foglalt vallásos költemények, dicséretes, könyörgések és tanköltemények tartalma a dolog természetéből kifolyólag többnyire egészen általános. Az érzelmek és gondolatok, a melyeket kifejeznek, *minden kegyes léleknek* közös érzelmei és gondolatai; az élet hasonló helyzetében minden kegyes szívből ily könyörgések és hálaadások fakadnak. Épen tartalmuk ezen általános volta teszi érthetővé, hogy Izrael imái a keresztény egyházban is oly általános használatnak örvendettek s örvendenek

ma is; hogy a keresztények nagy része ma is velük fejezi ki hitét, reményeit, büntudatát, istenéhez való odaadását. De viszont természetes, hogy ily költeményekben a költő személyes viszonyai háttérbe lépnek, s ennek következtében kevés vagy semmi adatot sem találunk bennük a költemény háttérének, a költő helyzetének felismerésére. Ez a tény más tényekkel kapcsolatban nem csak az egyes zsoltárok eredetére vonatkozó hagyomány hitelét ingatta meg, hanem hovatovább azon meggyőződést érlelte meg, hogy az egyes zsoltárok nem is egyéni érzelmeknek és viszonyoknak megnyilatkozásai, hanem hogy a legtöbb költeményben a nemzet kegyes része, a *gyülekezet* szól; s hogy a gyülekezet gondolatai és érzelmei, gondjai, szükségai, reményei és szenvedései képezik a zsoltárok tartalmát. Ezen felfogás úttörője a protestansoknál Calvin, de már a Targumokban, sőt a zsoltárok görög fordításában is vannak nyomai.¹ Az allegorizálásnak oly nagy tért engedett, hogy legújabb képviselői² az egész zsoltár gyűjteményben sehol sem az egyén vallásos tapasztalásainak és kegyességének megnyilatkozását, hanem mindenütt a gyülekezet személyesítését látják. A másik irány, mely minden egyes költemény mögött a kegyes költő viszonyait fölismerhetni véli, s azokat Izrael történetének *általunk ismert részeiben* kimutatni igyekszik, nem tagadja ugyan a gyülekezeti mozzanatot; de az egyes költemények egyéni vagy gyülekezeti vonatkozásának kérdésénél figyelmen kívül hagyja azon nevezetes körülményt, hogy a zsoltárgyűjtemény legtöbb költeményének a gyülekezeti énekes és imádságos-könybe való felvételéig már megvolt a maga története. Általán az egész kérdés, a melynek tisztázása a zsoltárok történeti magyarázatát jelentékenyen elő fogja mozdítani, elválaszthatlan összefüggésben van magának a gyűjtemény keletkezésének történetével; ez pedig arra figyelmeztet, hogy a nemzeti vagy gyülekezeti és egyéni vonatkozású költemények között a határvonalat nem lehet chablonszerűleg, minden finomabb meghatározás nélkül meghúzni.

A zsoltár gyűjtemény kisebb részében, kivált a két utolsó könyvben Zs. 90—150 gyakran a gyülekezeti vonatkozás azonnal szembe szökik. Így azon zsoltárokból, a melyek a nép egészét érdeklő eseményekre vonatkoznak vagy a melyekben Izrael a király számára Jahve oltalmáért és segélyeért esdekel. Ezekben már a kifejezés formája sem hagy semmi kétséget az iránt, hogy eredetileg a gyülekezet számára, istentiszteleti használatra volt szánva. Némelyekben nincs semmi eredetiség, s más szintén a gyülekezet használatára szánt költemények utánzásai így pl. Zs. 98. Zs. 96-nak. Néhány kisebb zsoltár általában nem egyéb, mint liturgiai formula, így pl.

Dicsérvjétek Jahvet minden népek,
Dicsérvjétek őt minden nemzetek!

¹) A LXX. az 56. Zs. feliratát így fordítja: ὑπερ του λαου απο των αγων μαμακρουμμενου »népről, mely a szentélytől távol esik«; vagyis a költeményt a gyülekezetre vonatkoztatja. A mód, a hogyan a 8 vben a népek említettnek, tényleg ezen felfogás mellett szól.

²) I. *Olshausen*. Die Psalmen erkl. 1853. — *Smend*, Über das Ich der Psalmen. (Zeitschrift für die alttestamentl. Wissenschaft 1888.

Mert hatalmas mi rajtunk az ő kegyelme,
S Jahve hűsége örökkévaló!
Dicsérjétek Jaht!¹⁾

Az ilyeneknek nemzeti, illetőleg gyülekezeti vonatkozása iránt nem lehet semmi kétség. Másokban ez a vonatkozás nem oly szembe-
szökő, de a használt képek allegoriáján átlátszik; így pl. Zs. 23,
mely gyengéd, szép képekben azon gondolatot variálja, hogy Jahve
Izrael hű pásztora. Hasonló, bár kevésbé átlátszó személyesítést látunk
Zs. 11-ben. A könyörgő, a ki a költemény elején Jahvében való bizalmát
fejezi ki, kezdetben egyes számban beszél ugyan, de már a második
sorban foglalt kép:

»Fussatok hegyetekre ti madarak«

az üldözött gyülekezetre vonatkozik; annak szól a bátorítás,

»Mert íme az istentelenek íjakat feszítenek,
Nyilakat igazítanak az íjra,
Hogy lelőjék sötétben az egyenes szívűeket.«

Ha az első versek kétséget hagynának a költemény vonatkozása
iránt, eloszlatják azt a következők, a melyek már csak a kegyes
Izrael összeségét veszik tekintetbe. Jahve az ő szentséges palotájából
vizsgálja az embernek fiait, ismeri azok tetteit, megbünteti a gono-
szokat, az igazak pedig látni fogják az ő színét. Az „egyeses“, „igaz“
s „a gonosz“ ép oly ellentéteket jelelnek, mint más rokon tartalmu
költeményekben, pl. a 7 Zs-ban.

Hasonló személyesítést látunk Zs. 17-ben. Haligasd meg oh Jahve
imámat — így szól a könyörgő, mert ártatlan vagyok, ajkaimon nincs
csalárdság; nyomdokaim nem tértek le ösvényeidről, s nem tántorodtak
meg lépteim. Hallgass meg és őrizz meg engem vérszomjas és kegyetlen
ellenségeimtől, a kik körülvesznek; alázd meg őket, engem pedig
szabadíts meg. A könyörgés egyes kifejezései csak a gyülekezet szájában
nyernek helyes értelmet. Csak a gyülekezet, nem az egyes mondhatja
magáról, hogy Jahve úgy őrzi őt, mint szeme golyóját s hogy igaz-
ságának jutalmául a messiási jövőt megfogja érni. 15 v. A költeménynek
utolsó sorait ezért nem szabad halálból való feltámadásra vonatkoz-
tatni; hanem ugyanazt jelentik azok, mint 11, 7-ben. A költemény
eleje is csak a gyülekezet szájában érthető, a mely az emberekkel,
az idegen világgal szemben elmondhatja, hogy ártatlan; ellenben az
egyesnek szájából az ilyesmi különösen és idegenszerűen hangzik.

A 22. Zs. azon költemények közé tartozik, a melyeknek magya-
rázata megoldhatlan rejtélyeket tartalmaz mindaddig, míg ei nem
ismerjük, hogy az üldözött gyülekezet szól benne. Miért hagytál el
engem, oh isten, s miért nem hallgatod meg kiáltásomat? Hiszen
Izrael istene vagy, a ki atyánkat megszabadítottad. De én nyomorult,
megvetett és megcsúfolt vagyok; a kik látnak, gunyolódnak rajtam,

¹⁾ Zs. 117; v. ö. Zs. 134.

szájukat tájtják rám, fejüket csóválják. Te reád vagyok utalva, ne hagyj el szorongattatásomban, midőn nincsen segítségem. Körülvettek ádáz ellenségeim, félelem és csüggedés fog el. Elleneim kárörömmel legeltetik rajtam szemeiket, ruháimra sorsot vetnek. Azért siess segítségemre, én erősségem; szabadíts meg, s én magasztalni fogom nevedet a gyülekezetben. Jákob összes magva, tiszteljétek őt, s féljétek tőle, Izrael összes magva! Mert nem veti meg és nem utálja az alázatosnak alázatosságát, nem rejti el előle arcát, és kiáltását meghallgatja. Megfizetem fogadalmaimat, minden népek pedig hozzád fognak térni, s az utódok magasztalják igazságosságodat. — Mig az ima alanyánál *egy kegyes izraelit* veszünk, addig mindig megoldhatlan marad az ellentét, mely a költemény első és második része között van. Az első részben az imádkozó az elvcsészéshez közel jutot; a másodikban a segélyért való esdeklést a szabadítás biztos reménye váltja fel, s a könyörgő a szabadulásért való köszönetét nemcsak megigéri, hanem mindjárt le is róvja azt. Ez csak a gyülekezet szájában érhető; az egyesnek sorsa, szabadulása kétséges lehet, *Izrael gyülekezetét nem hagyhatja el Jahve soha*. A gyülekezet szájában helyén van az ígélet, hogy Jakob egész magva dicsérni fogja Jahvét megszabadulásáért; a bizonyosság, hogy a legnagyobb boldogság lesz Izrael osztályrészévé. A gyülekezet messiási reményeinek egyik lényeges mozzanatát fejezi ki 28 kv., hogy a földnek összes határai s minden népek megtérnek Jahvéhez, ki az ő viláгурalmát felállítja, hogy minden jövendő nemzedékek őt fogják szolgálni, s igazságosságának bizonyítékáért dicsérni. Mindez csak úgy érhető, ha az imádkozó maga a gyülekezet. A gyülekezetben ép az általános szorongattatás idejében lelegevenebb a messiási szabadítás reménye, s a szabadulás csak a gyülekezetre nézve ily bizonyos; mert az egyes elveszhet, de Jahve gyülekezete élni fog s örökké magasztalni fogja az ő nevét. A költemény ilyen nemzeti vagy gyülekezeti vonatkoztatását támogatja az 5. 6. v. is. A könyörgő visszaemlékezik azon csudás szabadításokra, a melyeknek Izrael népe régtől fogva részese volt:

»Te benned biztak *apáink*,
 Biztak, s megszabadítottad őket;
 Hozzád kiáltottak s megmenekedtek,
 Benned biztak, s nem szégyenültek meg.«

A 13—22 vben foglalt rajz homályosságát is az okozza, hogy a gyülekezet személyesítése következtében a háttér tényleges viszonyai elmosódnak; az ellenség, „a gonosztevők csoportja“ majd saját nevén, majd bikák, kutyak, ordító és zsákmányoló oroszlán képével van jelelve; ez hozza magával, hogy a kép és valóság vonásai összefolynak.¹

¹ Itt egyébként a szöveg sincs ép állapotban. 17'-ben ירי ורגלי בארי idgen elemet képeznek בארי javításaa 14 vbeli ירי ורגלי-nek; ירי ורגלי pedig magyarázata a 15 vbeli ירי ורגלי-nak. Ezen kívül, úgy látszik a 17 v. eredetileg a 14 előtt állott, l. *Lagarde*, *Orientalia* 11, 6. 4. l.; tényleg ha 17 ot oda helyezzük, nemcsak rés nem támad, hanem ellenkezőleg a 15 és 18 v. közötti összefüggés szorosabb és természetesebb lesz; meg lesz ירי ורגלי-nak a 18 vben alkalmas subjectuma, s nem zavar többé az a kép, hogy a bikák szájjal támadnak szárvaik helyett. L. *Wellhausen*, *The Book of Psalms*. critical edition of the Hebrew 9. 79 l.

A gyűjtemény bevezetését képező költemény is, mely a zsoltárok vallási és erkölcsi alapgondolatainak összefoglalóját tartalmazza, szintén a gyülekezetre vonatkozik; a Jahve törvényéről éjjel és nappal elmélkedő kegyesnek képében az egész kegyes gyülekezet van rajzolva. A költemény nem csupán szembeállítás a kegyesek és gonoszok sorsának, Jahve megfizető igazságosságának elve szerint, a mely Izrael vallásának egyik alaptételét képezi, hanem határozott történeti viszonyokat tükröz vissza. Az 5 v., mely a gonoszoknak kiirtásáról szól Izrael gyülekezetéből, nem hagy kétséget a költemény vonatkozása iránt. Szerkezetét, kifejezéseit tekintve leginkább hasonlít hozzá a 128 Zs., a mely szintén gyülekezeti vonatkozású, az egy kegyesben az egész kegyes gyülekezetet magasztalja, mind azokat, a kik Jahvét félik s utain járnak; Jahve megáldja őket anyaméh és termőföld áldásaival. A befejezés mutatja, hogy a költemény a gyülekezet használatára, istentisztelet célra volt szánva :

»Áldjon meg téged Jahve Sionból,
S lásd Jerusálem boldogságát egész életedben,
Lásd fiaidnak fiait.
Béke legyen Izrael fölött!«

Legnehezebb eldönteni tankölteményeknél, hogy vajon csupán a költő egyéni tapasztalataiból és viszonyaiból fakadólag, vagy a gyülekezetre való vonatkozással fejezik ki a szerző gondolatait. De ezeknél is el kell ismernünk, hogy ha egyenes vonatkozásuk a kegyesek gyülekezetére nem mindig világos is, mégis minden erőltetés nélkül kapcsolatba hozhatók annak sorsával, tapasztalásaival. A költő egyesben beszél ugyan, de a gyülekezet minden egyes tagját úgy tekinti, mint saját tapasztalásainak, gondolatainak, érzelmeinek részesét, és saját szavait adja azok szájába. A gyűjtemény legelső ilyenmű költeménye Zs. 15, mely tartalmát tekintve közel rokon 24, 1—6 tal. Mind a kettő azon kérdésre felel: ki lakhatik Jahve oltalmában az ő szent hegyén? Az igazságos, a feddhetlen, a ki magát bűnöktől távol tartja, Jahve tisztelőit tiszteli; az ilyeneket megáldja Jahve. A „Jahve féltő“ 15,4^b és „színedet keresők“ 24,6^b kifejezések mutatják, hogy alattuk a kegyesek egész gyülekezete értendő.

Kevésbé világos ez a vonatkozás a theodiceákban, melyek Jahve igazságossága, s a kegyesek szenvedése és a gonoszok szerencséje között levő ellenmondás miatt igyekeznek a kegyes lelkeket megnyugtatni, Zs. 37. 49 és 73. Az elsőnek költője elismeri, hogy a nehéz kérdés csakugyan meg van. Az istentelenek, kik az igazakat bántalmazzák, sokszor szerencsések, s e miatt magukat elbizzák. De szilárdan meg van győződve, hogy ez a helyzet egykor megváltozik; a gonoszok megbuknak, az igazak pedig Jahve által megsegítettve és nyomorukból megszabadulva ezen bukásnak tanui lesznek. Azért — ez az általa nyújtott tanulság — bizz és remélj Jahvében, ne irigyeld a gonosznak szerencsését, s ne háborodj fel rajta, hiszen nem sokáig tart úgy sem! Többet ér az igaz elkövető kevésbé fényes sorsa, mint a gonoszok látszólagos szerencséje. — A költemény egész

jelleme azt mutatja, hogy eleitől fogva gyülekezeti használatra volt szánuva. Csak egy vonás van benne 25 v., a mely inkább a költő személyes viszonyaira utal, de az egésznek színezetén ez nem változtat. s természetes, hogy az egyenesen istentiszteleti célra írott költemények színezetére is befolyással voltak olykor a költő személyes viszonyai. Épúgy, mint a görög korszaknak egyéb vallásos költeményei, a melyeknek háttérben a hűtlenek, elszakadtak és az elnyomott, üldözött kegyesek ellentétét látjuk, világos vonatkozásban van ez is a nemzet sorsával. — A második helyen említett költemény szövege nagyon romlott, de így is felismerhető, hogy a zsoltár nem személyes vonatkozású. „Ne szörnyedj el s ne háborodj fel a gonoszok szerencséje fölött. Nem soká élvezik kincseiket, gazdaságuk nem oltalmazza meg őket a haláltól, mely csakhamar elragadja őket.“ Ez a vigasztalás tisztán nemleges, s összehasonlítva a költemény sokat ígérő bekezdésével, nagyon soványnak mondható. De bennünket itt kevésbé érdekel az, hogy mily sikerrel oldotta meg a költő feladatát, s mennyiben váltotta be a 2—5 vben tett ígértét, mint az, hogy ez a költemény is a kegyes izraeliek helyzetét tartja szem előtt, a kik nehéz időkben, csalárd és elbizott ellenségeiktől körülvéve, az élet igaztalanságai fölött megnyugtatót és vigasztalást kerestek. Sokkal mélyebben fogta fel s nagyobb sikerrel oldotta meg feladatát a 73. Zs. szerzője. Az istentelenek szerencsését nagyon részletesen rajzolván elismeri, hogy ebben nagy kísértés van irigységre, Jahve igazságosságában való kételyre, sőt elszakadásra. A nép tényleg ezen fennhéjázó és erőszakos gonoszokhoz csatlakozik, a kiknek jól megy dolga. Ezen a kísértésen azonban győzedelmeskedünk, ha megfigyeljük az istentelenek halálát; ez megoldja a talányt, a melyet szerző eddig megoldani hiába törekedett. — Ez a költemény is a görög fennhatóság korának második feléből, ama nagy szakadás idejéből ered; oly korból a midőn az elnyomók és hűtlenek jólétnek örvendettek, a kegyesek ellenben elnyomás és nyomor miatt sohajtoztak, s ily tapasztalatok között Izrael fiai között sokaknak hite megingott; ez is épúgy mint más hasonló költemények a gyülekezet hangulatát, gondolatait és érzelmeit fejezi ki.

De legyen elég a példákból. A legtöbb zsoltár tartalmának elemzése azt mutatja, hogy alapját a kegyes Izraelnek viszonyai és helyzete, ennek sorsa és szenvedései, tapasztalásai és érzelmei képezik, s hogy igen kevés azon zsoltárok száma, a melyeket nem lehetne a gyülekezetre vonatkoztatnunk. Az istentisztelet alanya azon zsoltárokból, a melyekben egyesben szól vagy egyesben van megszólítva, legtöbbször az egész gyülekezet; más szóval, a nép és gyülekezet igen gyakran személyesítve van. S ez természetes. Az ilyen személyesítés igen nagy mértékben megvan Izrael mindennemű szentírataiban, úgy a történeti, mint kivált a prófétai művekben; *de kiváltképen helyén van ez a gyülekezet imáiban, a melyekben a nép, illetőleg annak minden egyes tagja istenével a legelevenebb, legbensőbb személyes viszonyba lép.* A kegyes Izrael ezen személyesítése összefüggésben van azon ténnyel, hogy a régebbi korban általában nem az egyén, hanem a nép

Izrael vallásának alanya. Jahve a *népet* választotta ki magának; hatalmas karjával, azt szabadította ki az egyiptomi szolgaságból; azt tette sajátjává s nevezte első szülött fiának¹; annak szólanak a próféták fenyegetései, valamint a száműzetésből való megváltásnak és a messiási kornak ígérete.

Azonban a zsoltárgyűjtemény keletkezésének módja, a mennyire azt a bennelévő adatokból és jelenségekből tisztázhatjuk, arra figyelemet bennünket, hogy a határvonal meghúzásában nemzeti vagy gyülekezeti és egyéni vonatkozás között ovatosak legyünk; s hogy minden esetre elhamarkodás volna azért, mert *most* majdnem minden zsoltár vonatkozásba hozható a kegyes gyülekezet életével, azt állítani, hogy egyáltalában sehol sem individualis tapasztalatok és vallási szükség nyilatkozik meg bennük. Mi a zsoltárok szövegét csak abban az alakjában ismerjük, a melyben az a jelen gyűjteményben reánk maradt, ez pedig *nem az eredeti*. Azon költemények szövegében, a melyek bármi oknál fogva vagy a zsoltárok könyvében, vagy általában az ótestamentomban kétszer vannak meg, majdnem minden sorban kisebb nagyobb eltérések észlelhetők, a melyeknek összehasonlítása arról győz meg bennünket, hogy a szövegnek egyik alakja sem az eredeti, hanem csak hogy viszonylag közelebb vagy távolabb áll az eredetihez.² De nem csak ilyen, inkább külsőségre szorítózkodó, hanem mélyebb, s a tartalomra kiterjedő változások nyomai is észlelhetők. Olykor két, különmemű költemény egybe lett foglalva, az egyesítésnél vagy az egyik vagy a másik, vagy a mind a kettő megcsonkítva. Így a 19 Zsban, a melynek 1-7 verse egy hosszabb költeménynek töredéke; tárgyát isten dicsőségének magasztalása képezte; befejezése hiányzik, s ezen felül másként is megvan csonkítva. Második részét 8—15 v. egy egészen másnemű költemény képezi, a melynek nagyobb részében egy kegyes lélek magasztalja Jahve thorájának szívet vidító, lelket élesztő, elmét megvilágosító, színméznél édesebb, színanynál becsebb voltát. Ennek a második résznek végén 14 v. kitűnik, hogy az imádkozó szemben áll egy *párttal*, a יְרִיבִים-mel, s könyörgése oda megy ki, hogy Jahve kimélje meg szolgáját a döllyfösöktől, ne engedje uralkodni őket rajta, akkor ártatlannak fogja tudni magát, s nagy büntől tisztának érezni. Ez a befejezés mutatja, hogy a kérés mindazoké, a kik a „döllyfösökkel“ szemben állanak, vagyis az egész kegyes gyülekezeté. Két költemény van egygyé foglalva a 24 Zsban is. Első fele tanköltemény, tartalmáról már volt szó fentebb; második fele himnus, talán a szövetség lédájának bevonulására. A 24 Zs. is két egész különmemű alkatrészből áll, a melyek sehoggy sem illenek együvé. Az első rész 1—6 v. a költő Jahvébe vetett örvendő bizalmát fejezi ki, s azon kívánságát, hogy Jahve szentélyében maradhasson egész életében; ott Jahve oltalmat és győzelmet ad; az imádkozó ott akar neki örvendő áldozatot hozni. A második költemény könyörgés, egybe fűzve a szokásos kifejezésekből és fordulatokból; azon páratlan

¹) Ex 4, 22 v. ö. Hos. 11,1.

²) Így pl. Zs. 18 összehasonlítva 2 Sam. 22-vel; vagy Zs. 14 Zs. 53-mal.

bizalomnak, a mely az első részen átvonul, nincsen benne semmi nyoma sem. Az ilyen költemények vonatkozásánál természetesen különbséget kell tennünk a részek között. A gyülekezet az üldözések idejében *minden költeményt*, azokat is, a melyek eredetileg csupán a költő személyes viszonyaira vonatkoztak, saját szenvedésének és panaszainak kifejezésére használt és alkalmazott, de ezen alkalmazás és a költő czélzata között különbséget kell tennünk. — A 81 Zsban két költemény van egyesítve, a melyek egyáltalában nem függenek össze. Az első hangos és örvendő ünneplésre hi fel, az újhoid ünnepén, mert ez Izrael Istenének rendelete, a melyet adott volt csudás jelenségek között népének, midőn kiszabadította azt Aegyptom igája alól. A második, terjedelmesebb rész, a melyben Jahve maga beszél, röviden érintve az egyiptomi igából való megszabadítást s a megkísértést Meriba vizeinél, Izraelt istene iránti engedelmességre hívja fel, s jutalmul ellenségeinek megaláztatását s állandó boldogságot ígér neki:

»Könnyen megalázom ellenségeiket,
Szorongatóik ellen nyujtom ki kezem.
Jahve ellenségei hizelegnek nekik,
S idejük örökké tart.
A legjobb búzával táplálom őt,
S jól tartom őt mézzel a sziklából!«

A második rész az ünnep elrendeléséről egy szót sem szól, s előadása sem olyan, hogy ünnepi örömré hangolna. A költemény két része a zsoltárgyűjtemény keletkezésekor talán már csak mint töredék volt meg; a kettőnek egyesítését nyilván az okozta, hogy az első az Aegyptomból való kivonulás megemlékezésével végződik, a másik ugyanazzal kezdődik. Bármit volt is a dolog, az bizonyos, hogy a 6 vers harmadik sora előtt most valami hiányzik, vagyis a második rész eleje megvan csonkítva.² De vannak az ellenkező esetre is példák, hogy t. i. egy költemény ketté lett szakítva. Még aránylag kevésbé változott ezen erőszakos folyamat következtében Zs. 42 és 43-nak jellege, a melyben egy, a szent földtől távol élő kegyes lélek az élő isten személye utáni forró vágyát fejezi ki; visszaemlékezik az idegenben istennek jótéteményeire, midőn az ünneplő sokasággal isten házában felvonult. A két költeménynek tartalma is tanúsítja, hogy eredetileg együvé tartoztak; de még inkább alakja, a mely három, ugyanazon verssel végződő strophát képez. Sokkal mélyre hatóbb változást okozott a különválasztás Zs. 9. 10-nek jellemében. Ennek első részében még világosan fölismerhető, hogy alapját alfabetikusan sorpárok képezték, a melyekből a 9 Zsban hét még egymás mellett megvan. Ezen sorpárok folytatásának nyomai fölismerhetők a következő zsoltárban, részint az 1, részint a 12—18 vben. A ketté választás következtében nem csak az eredeti költemény mesterséges alakja lőn szétrombolva, hanem a két rész oly alapos átdolgozáson ment keresztül, hogy most

¹) 15—17 v.

²) L. Wellhausen i. m. 90 l.

már csakugyan két önálló költeményt képeznek. Az első most szépen kikerekített hálaének a melyben csak a két utolsó vers nem illik az egésznek nyugodt menetéhez. Jahve szabadulást nyújtott az imádkozónak, az ellenség hátrál és teljesen meg van semmisítve; Jahve pedig örökre trónol mint a nemzetek igazságos bírása, mint a szorongatottak oltalma, a kibe az ő hívei nem ok nélkül bizakodnak. Ő nem felejtette el a szenvedők segélykiáltását; az ellenséges népeket saját családságukban megfogta, úgy hogy az alvilágba szállanak alá, ellenben a szegényeket és alázatosakat el nem felejt. Majdnem minden sorából fölismerhető, hogy eredetileg is nemzeti vonatkozású volt. -- A második rész átdolgozása az elsőétől nagyon különbözik. A második rész egyenlőtlen, darabos előadásban azon viszontagságok és nyomorúságok rajzát tartalmazza, a melyeket a szenvedőnek, azaz a szenvedő Izraelnek el kell viselnie. Az átdolgozás következtében belevitt versek régiesebb színezetűek mint maga az átdolgozott zsoltár, s nem lehetetlen, hogy az átdolgozó egy régibb költeményt olvaszott össze a ketté szakított éneknek második részével. De ha nem ilyen volt is a dolog menete, az a mi bennünket e helyen érdekel, hogy t. i. az átdolgozás következtében ez a költemény is, úgy alak mint tartalom tekintetében nagyon lényeges változáson ment át, így is világos. Nemzeti vonatkozása ezen átdolgozott alakjában is határozottan fölismerhető.

»Jahve a király örökkön örökké,
Elvesztek a pogányok országából.«

Szintén két más költeménynek töredékei vannak egybeolvasztva a 108 Zsban. A két rész, 57, 8--10 és 60, 7--14 tartalma nem igen illik egymáshoz. Az elsőben határtalan bizalom nyilatkozik meg Jahve iránt, a kinek kegyelme az egekig ér, hűsége a felhőkig. Ezen bizalomnak a második részben nincsen semmi nyoma sem; ellenkezőleg, helyét csaknem kétségbeesett hangulat foglalja el; Jahve kedveltjei szabadulásra várnak és segélyért kiáltanak, isten nem vonul seregeik élén. — Mily nagy szabadossággal bántak a kanon megállapítása és befejezése előtt az ótestamentomi szentíratokkal, s nevezetesen a zsoltárkönyv költeményeivel, arra tanulságos példa amaz ének, a melyet a chronista a ládának a sátorba való helyzetése alkalmából közöl.¹ Ez ének a 96 és 105. Zsoltárból van szerkesztve. Nem kevésbé tanulságos a 40 és 70. Zs. viszonya. Az elsőben Izrael a legnagyobb inség idején bizalommal emlékszik vissza Jahve számos jótéteményeire, a melyeknek régebbi időkben részese volt, kivált egy nagy veszedelemből való megszabadítására. Ezen visszaemlékezések indokolják a bizalmat, mellyel a könyörgő a költemény második részében Jahvéhez fordul, további szabadításért és segélyért. Ezen második, könyörgő rész külön szakítva előfordul a második könyvben mint 70 Zs. Úgy ebben, mint eredetijében számos fordulat és kifejezés csak személyi vonatkozásban

¹) Zs. 10, 16.

²) 1 Chron. 16, 8--33.

látszik természetesnek, átérthetőnek; de nem kevésbé számos helyből kitünik, hogy a zsoltár nemzeti vonatkozású:

»Nagy dolgokat cselekedté, oh Jahve velünk,
Nincs hozzád fogható;
Ha hirdetni s elbeszélni akarnám,
Számosabbak, semhogy felsorolhatnám.«¹

Ezekből a példákbl fogalmat alkothatunk magunknak azon jelentékeny módosulásról, a melyen egyes zsoltárok szövege átment akkor, mikor a jelenlegi gyűjteménybe, a gyülekezet énekes és imádságos könyvébe fölvétetett; s figyelmeztetnek bennünket, hogy ily módosításnak és változtatásnak lehetőségét mindig számításba vegyük, oly esetekben is, midőn nem mutathatók ki olyan külső bizonyítékokkal, mint a föntebbi esetekben. Izrael vallásának belső fejlődése szintén a mellett szól, hogy ezen vallásos költemények alanyában ne mindig az imádkozó gyülekezetet lássuk; s hogy az exilium utáni kornak vallásos költészetében akár hányszor az individualis kegyesség, vallási tapasztalás és szükségérzet nyilatkozik még. Az új gyülekezetben a *sopherim* működésének hatása alatt a vallás minden egyesnek legsajátabb személyi ügyévé lett. Sok kegyesnek életében a vallás különvált az állami és nemzeti élettől; s már ezért teljességgel nem valószínű, hogy az e korbéli vallásos költemények között egyéni vonatkozásúak nem volnának. Az olyan egyéni vonatkozású költemények, a melyekben az egyes imájának tárgya az egész gyülekezetet érdekelte, a gyülekezet énekes könyvében minden változtatás nélkül a gyülekezet énekeivé lettek. Másokat a hozzájuk csatolt bevezetés vagy befejezés tett nemzeti vagy gyülekezeti énekekké. Tanulságos példa erre a 28 Zs. Ennek első része, a könyörgés, 1—5 v. egyéni vonatkozású. A második rész, 6—9 v., mely a kapott segélyért hálát mond, egészen más jellemű. A különbséget a két rész eltérő jelleme között nagyon fogyatékosan magyarázza az a föltevés, hogy a költő a rövidke ének végét csak utólag, a veszély elvonulása után irta. A második rész hozzá csatolása által az első is gyülekezeti vonatkozású lett. Hasonló változáson ment át az 51. Zs-nak szövege, a melyet csak két utolsó verse tesz nemzeti vonatkozásúvá. Az ilyen utólag hozzacsatolt befejezések aztán maguk után vonták a zsoltár összes előző verseinek képies felfogását, s az egyéni vonások a költeményben hova tovább elmosódtak. A módosítás nem szorítkozott mindig a költeménynek csupán befejezésére, hanem kiterjedt egyéb versekre is, s kis terjedelmű műveknél elmosta azok jellemét. Innen van, hogy a zsoltárok jelen alakjában ugyanazon költemény némely verse azon benyomást teszi, hogy egyéni viszonyoknak és hangulatnak kifejezése; más versek pedig ezt a felfogást lehetetlenné teszik. Így pl. a 6 Zs. háttérét lehetetlen egy egységes képben összefoglalni. Az első hat vers a

¹) Zs. 40, 6. A vers második sorában az *אלהי ונפאריד ומחשבותיך* szavak idegen elem. L. *Wellhausen* i. m. 18 és 83 l. A szöveg állapotának megítélése egyébiránt a szóba forgó kérdésre *nincs* befolyással.

könyörgő szenvedéséről, betegségéről szól; Jahve segítségéért és kegyelméért könyörög. Az utolsó versek háttére egészen más: Jahve már meghallgatta az imádkozó könyörgését és sirását. Ez a hirtelen átmenet a kétségbeesett panasztól a szabadulás bizonyosságához csak a gyülekezet imájában érthető, mely összekapcsolva az előbbi személyes vonatkozású költeménnyel, azt is a gyülekezetre vonatkoztatta.

A magyarázat eszménye, *a mely felé törekszik*, s a melynek megközelítése érdekében a legaprólékosabb és legfáradságosabb úttól sem szabad visszariadnia: megállapítani az egyes költeményeknek azon alakját, a melyben azokat a költő megalkotta. A felhozott példák kétségtelessé teszik, hogy a gyülekezet az istentiszteleti használatnál számos zsoltárt új, a költő célzatából eltérő vonatkoztatásban használt. A gyülekezet az üldözések idejében *minden* költeményt (azokat is, a melyek eredetileg egyéni viszonyokra vonatkoztak,) saját szenvedéseinek és panaszainak kifejezése gyanánt fogott fel. A legutolsó helyen említett példa mutatja, hogy az szorosan egyéni vonatkozású költeményeknél is lehetséges. A sajátképi értelemben tett nyilatkozatok ez esetben *képicsék*, de nem gyöngítik az érzelem kifejezését; az egyesnek betegsége Izrael szenvedéseinek *képévé* lesz.

Ezen jelenségnek, hogy t. i. egyes vallásos költemények a gyülekezet használatában új vonatkozást nyernek, legnagyobb példái az u. n. *messiási zsoltárok* mutatják. A gyülekezet tudatában e költemények sokkal tágabb jelentést nyertek, mint a melyet a költő hozzájuk csatolt. Az evangéliumi történet számos példában mutatja, miként vitettek bele egyes zsoltárokba a megváltóra való vonatkozások;¹⁾ s a targumok bizonyítják, hogy az új testamentomi kor elején mily elterjedt volt a magyarázat e neme Izraelben. Az a folyamat, a melyben az egyes költemények ilyen *második* jelentést nyertek, szintén Izrael vallása történetének egy mozzanatát képezi, s reánk nézve azért is nagy érdekű, mert az egyes perikopák ezen második jelentése a nép vallási tudatára, reményeinek táplálására nagyobb befolyással volt, mint az első.

¹⁾ L. pl. Zs. 2, 7; Máté 3, 17. Acta 4, 25. 13, 33. — Zs. 118, 22 r.: Mát. 21, 42. 23, 49. Luk. 13, 35. Acta 4, 11. — Zs. 110, 1 r.: Luk. 40, 42. Acta 2, 34 stb.

A vallás fontossága a társadalomra nézve.

Kevés ember gyanítja s még kevesebb fogja föl azt, hogy a vallás mennyire gyámolítja a közönséges élet erényeit. Talán senki sem is tudja, hogy erkölcsi és társadalmi érzelmeink mennyire táplálkoznak e forrásból; mennyire tehetetlen lenne lelkiismeretünk az Istenben való hit nélkül; mennyire béna lenne az emberi jóakarata, ha nem volna bennünk egy felsőbb jóakarata az érzése, mely frissítse és táplálja amazt; mily hirtelen meginganék az egész társadalmi szerkezet és mily félelmes remegéssel süllyedne alá reménytelen romjaiba, ha egy felsőbb lénynek, a felelőségnek és a jövő életnek eszméje teljesen kiszakítatnék minden emberi kebelből. Hitessük el az emberekkel, hogy ők maguk maguknak mindenök, — hogy egy felsőbb lény befolyása alatt nem állanak, hogy minden alkotásuk örökre megsemmisül a halálban, hogy a gyengének nincsen védangyala s a megsértettnek megboszulója, hogy nem találnak soha kárpótlást, ha a közjóért magukat fölládozzák, hogy az eskü nem hallszik föl az égbe, hogy a titkos bünt nem látja más csak az, a ki elköveti, hogy az ember lételenek nincs semmi célja s az erény nem a legübb barát, hogy e küzdelmes élet minden reánk nézve és a halál általános örök megsemmisülés — szóval irtsuk ki a vallást az emberek közül . . . s ki tudná elgondolni vagy leírni a végtelen pusztulást, mely azt követné? Azt gondoljuk talán, hogy az emberi törvények és a társadalmi együttérzés (sympathy) összetartaná a társadalmat? Józan észszel elhihetjük-e, hogy ha a nap kialudnék az égen, a mi fáklyáink megvilágítanák és tüzeink megtermékenyitenék a földet? Mi van az emberi természetben, a mi fölébreszthetné a tiszteletet és a gyöngédséget, ha az ember csupán egy védtelen, ideiglenes rovar? Pedig mivel több, ha az atheismus igaz? Irtsuk ki az Isten fogalmát és félelmét az emberek körül s az önzés és érzékiség el fogja nyelni az egész embert. Étvágyán nem tudna uralkodni, szegénységében vagy szenvedésében nem találna vigaszt és reményt s gunyosan lábaival tapodná az emberi törvények korlátait, erény, kötelesség elv, mint értelmetlen hangok megvetve és lenézve volnának. Szegényes

önérdek fojtana el minden jó érzést és az ember valóban azzá lenne, a minek az atheismus hirdeti: társa a barmoknak.

Különösen figyelmet érdemel e tekintetben az, hogy a keresztény vallás mennyire fontos a szabad államokra nézve. Valóban kételkedünk, hogy vajjon a polgári szabadság fennállhatna-e a nélkül? Azt legalább határozottan tudjuk, hogy jog- egyenlőséget és részrehajlatlan igazságszolgáltatást nem élvezhetnek ott, a hol a keresztény vallás ismeretlen. Az kiválóan kedvez a szabad intézményeknek, mivel szelleme éppen a szabadság szelleme; azaz a mások jogainak és érdekeinek a tisztelése. A keresztény vallás elismeri az emberiség egyenlőségének jogosságát; teljes erővel veri vissza természetük ama vágyait és törekvéseit, melyek a többséget a kevésnek alárendelni igyekeznek; hatásos befolyásával valamint közvetlen parancsa által is egyedül Istenre fordítja a legfőbb hódolatot, melyet az ember hitetlenül czimzetes embertársaira pazarol. Így egész irányzata szabad. Mélyen teszi le a szabadság kizárólagos alapját, a mi a jó indulat, a jog és az emberi természet tiszteletének elveiben áll. A szabadság szelleme nem csupán abban áll, a mint a tömeg képzele, hogy saját jogainkat féltékenyen őrizzük; magunknak semmiben ellent ne álljunk; hanem abban, hogy a mások jogaira mindig tekintettel legyünk s ne engedjük, hogy mások méltatlanul bántalmazva vagy leigázva legyenek. Éppen ez a kereszténység szelleme. A szabadságnak pedig semmi egyébben nincsen biztosítéka, mint ha az az őszinte és jóakarató érzelem a polgárokat áthatja, megindítja.

Még másképpen is gyámolítja a vallás a szabadságot. A nyilvános korlátok szükségét kisebbiti, a törvények végrehajtásában az erőszak használatát nagy mértékben fölöslegessé teszi. Mindezeket az által éri el, hogy az embert maga magának törvényül állítja, s utjában áll azoknak a hajlamoknak, melyek a társadalmat zavarják és bántanák. Vegyük el a vallás tisztító és korlátozó befolyását s akkor az önzés, ragadozás és igazságtalanság újabb arányokban fog kitörni. A társadalom növekedő veszélyei között a kormányzásnak meg kellene erősölni, hogy ezeknek ellentállhasson, újabb eszközöket kellene kitalálnia a rendetlenség és bűn megakadályozására. Azonban ez az erősöbülés, ezek az eszközök éppen kárára lennének az állam szabadságának, a melyet biztosítani akarnak. Kisebbitsük a vezérelveket s az erőszak szüksége azonnal növekedik a társadalomban. Ez állam* kormányzásában nincs szükség a hatalom soraira, melyekkel más

* Amerika.

nemzeteknél találkoznak; nincs a katonaság őrizetére; nincs a képek seregére; nincs a rendőrség kinzó törvényeire; hanem ezek jóakaratu szándékát néhány fegyvertelen bíró s polgári tisztviselő teljesíti; a kik oly csendesen működnek közöttünk s oly ritkán jönnek össze-
ütközésbe velünk, hogy sokan csak gondoljuk, hogy ilyenek is létez-
nek. Ez a teljes szabadság. És minek köszönhetjük ezt az állapotot?
Én azt felelem, hogy azon törvények hatalmának, melyeket a vallás
ír sziveinkbe, melyek egyesítik a közvéleményt a jogtalanság és el-
nyomás ellen s az egyenlőség és jóakarat szellemét viszik szét az
egész államban. Így a vallás a szabadság lelke s nincs az ég alatt
nemzet, melynek olyan szent érdeke volna abban, mint nekünk.

Channingtól.

VÁRI ALBERT

Hetvenöt év az észak-amerikai Egyesült Államok irodalmából

Hányan jutottak halhatatlan hírnévhez és dicső emlékezethez, a kikeről ezt 1821-ben még nem is gondoljuk! Bryant csak huszonhat éves volt és a „Thanaptosis“ már 1817-ben megjelent (mostani bevezetése és záradéka nélkül); Emerson azonban csak tizenhét, Longfellow és Whittier tizenégy, Holmes tizenkettő, Poe egynéhány hónappal idősebb, Lowell pedig csak két évvel előbb hallatá gyöngé csecsemő hangját, melylyel később Washington születésnapját dicsőítette; az 1819-ik év volt az, melyben Whitman először szólaltatá meg műzsáját. Ha a szoros értelemben vett irodalomról azt mondhatjuk, hogy az a szellem hatalmának irodalma: úgy a költők művei után első helyre a regényeket és a komoly tanulmányokat kell tennünk. Valóban bármennyire igaz az, hogy ez annak magas szárnyalását soha sem érheti utol, az is kétségtelen, hogy a legjobb prózai irodalmi munkák messze fölülmulják a költészet alsóbbrendű termékeit. Valószínű, hogy vannak olyanok, kik azt állítják, hogy Hawthorne prózája bármely amerikai költő tollát felülmulja. Ez az angol kritika átlagos véleménye. Hawthorne 1821-ben, éppen tizenhét éves korában lépett be a Bowdoin Collegeba. De voltak előzői Hawthornenak, éppen úgy, mint Agamemnon előtt is éltek emberek. Brown Károly Brockden, ki 1771-ben született és 1810-ben halt meg, éppen nem volt rossz előfutár. Cooper 1789-ben született és 1821-ben a „Christian Register“ születését ünnepelte „A kém“ kiadásával, a mely első szerencsés munkája volt, bár sorrendben a második; „Ovatosság“, a melyet okos ember ovatosságból nem olvasott el, 1820-ban látott napvilágot. Ez évben jelent meg Irving „Vázlatok“ című műve, tíz évvel később mint „Knickerbocker“-je, a mely New-York korábbi történetének parodizálása. A félig vázlat, félig történetíró Irving fölötté szeretetreméltó módon — másként nem is tudott — vezet bennünket a tudományos irodalomba, a melynek történelme igen figyelemre méltó. Születeit 1783-ban, Prescottt 1796-ban, Bancroft 1800-ban, Hildreth 1807-ben. Azok a történelmi munkák, melyek által ez említettek hírnévhez jutottak, 1821-ben még aligha csirájukban megvoltak.

E tények és képek világosan mutatják, hogy a mostani nagy amerikai irodalomnak mily csekély része volt meg akár mint kész irodalmi termék, akár csak szülemelő állapotban az ihletettek lelkében, kik azokat az utókornak megalkoták, abban az évben, melyben a

„Christian Register“¹ létet nyert. Azt mondhatjuk, hogy a Washington Irving két kötetén kívül még semmi. Webster beszédei és Channing iratai, melyeknek maradandó értékük van, későbbi keletűek. Az ifjabb Buckminsternek, ki 1812-ben halt meg, voltak irodalmi érdemei kortársai előtt; ékesszólásának hirt sokáig emlékezetben volt unitárius körökben, sőt még Dr. Furness idejében sem halt ki egészen; de a nagy többség előtt csak rövid ideig volt neve.

Brecher Harriet² asszony már kilencz éves lánykorában részesévé lett annak a dicsőségnek, mely most tiszteletreméltó fejét koronázza. Mottley két évvel volt fiatalabb nála, míg Higginson csak 1823-ban, Curtis 1824-ben, Taylor a következő évben, Hunt Helen 1831-ben, Stedman 1833-ban, Aldrich 1836-ban. Howells 1837-ben, Lanier Sidney 1842-ben és James Henrik 1843-ban született. Célom nem lehet, hogy egy kimerítő névsorozatot adjak, de a melyet adtam igen hiányos volna, ha meg nem említeném a történetíró Parkmant és Fisket, kik közül az előbbi Higginsonnal egy időben, az utóbbi 1842-ben született. És végül hogyan feledkezém meg Thoreauról csak azért, mert ő, egyike a legritkább szellemelemeknek, irodalmunk történetében külön s a többiektől eltérő irányt képvisel. Négy évvel később született, mint a Ch. Register első példánya megjelent. A ki rá gondol, annak önkénytelenül eszébe jut Burroughs János, kinek szemei voltak a vakokéi és lábai a bénákéi helyett. Egy évben született Howellel (1837); olyan volt az Ég kezében, mint a mienkben a fáklya, mely nem mi értünk világít; hányan gyujtották meg a magukét annak tűzénél!

De, bár 1821-ben a mai amerikai irodalom még csak keletkezőben volt, a legkitünőbbek már megjelentek az irodalom mezején; és most néhány év lefolyása alatt mind eltűntek onnan. Először az az idegenszerű, bágyadt fény, melyet Hawthorneének nevezhetünk, ha csak nem akarjuk időrendben elébe helyezni Thoreaut, kinek nálunk „scholar gypsy“³ volt a neve. Nem tudunk betelni örömmel, midőn oly költők sorozata vonul végig szemünk előtt, mint Bryant, Emerson, Longfellow, Whittier, Holmes és Lowell. Mindenikből a legjobbat véve, e hat együtt megérdemli, hogy mintegy Hexateuch, a mi amerikai bibliánk élén álljon, mint ama zsidó Pentateuch az Ó-Testamentumban. Mily áldás, hogy ezek nem csak szellemükkel, hanem vidám és nemes személyiségükkel is előmozdították a költészet fejlődését, ellensúlyozván azt az általános felfogást, mely szerint a költői szellem az esztelenséggel együtt jár és az, a kiből megnyilatkozik, szükségképen nyomorult és rendetlen életet él. Poe a maga részéről a legnagyobb mértékben segítette elő e hagyományos nézet fenmaradását s innen érthető az a nagy, de nem helyes szempontokból eredő csodálat, melyet elért. Némelyek szeretnék költőink között a legelső helyre állítani, de Dr. Hedge szerint ezt semmi esetre sem lehet tenni s ha Hedge ítélete róla igen erős is, az mégis tény, hogy költészetéből a maradandóság egyik főkélléke hiányzik. És ez, a mint

¹ Unitárius folyóirat. ² Meghalt júliusban. ³ Jövevény író.

a művészi próza egyik nagy mestere mondja, abból áll, hogy ő úgy költészetével, mint jellemével a többiektől el van különítve, mert mindkettőből hiányzik mindaz, a mi az emberi életet megédesíti. Személyisége egyáltalában nem olyan, hogy belőle hőst lehessen alkotni. Részegség, élehetlenség s a mások bizalmával való visszaélés nem indítanak tiszteletre senki iránt. Ennél sokkal több vagy legalább némi tiszteletre méltók a nagy szellemek életében mutatkozó ellentétek, mint Lánier Siedneynél, jóllehet az ember azért nem merné azok hibáit oly kimagasló erényekként feltüntetni, mint a milyeneknek tekintik Browning fonákságait és erkölcsi fonákságait bámulói s a Witmanéit a saját csodálói.

A mi nagyobb költőinket illeti, a kiket eddig így neveztünk, ezekre nézve legkevésbé előnyös kitünőségüket egymással való összehasonlítás útján meghatározni, mert ez csak viszonylagos értéküket mutatja. Bryant a leghibátlanabb köztük alaki tekintetben. Holmes legközelebb áll hozzá és e rangfokozatban igazán méltán megállják helyüket. Az akkor megalakult Uj-Angliát beutazván, kikerülhetetlen volt, hogy az erdők és folyamok ne indítsák őt eikölcsi elmélkedésekre; de az emberi mulandóságnak szemlélete nem homályosította el szemeit, hogy ne lássa a világot a maga természetességében s nem némitotta el annyira, hogy annak szépségeit ne tudja költeményeiben feltüntetni. Eléggő különös, hogy ugyanaz a természet, a mely Bryant lelkében csak magasztos és ünnepélyes gondolatokat keltett, Emerson és Lowell szellemének elevenséget és ruganyosságot adott. De bár a természet volt főforrása költészetüknek, kizárólagos tárgya még sem volt. Emerson vallásos eszméket rejtett a természet képeibe és Lowell legkitünőbb képviselője hazafias költészetünknek, mert szerette honunkat, úgy, a mint csak azok szerethetnek egy édes anyát, kik érte halmi készek. Szerette régi hírnevét és mocsoktalan becsületét, a mi igazabb szeretetről tanuskodik, mint az, hogy megvetette gyalázatát.

Emerson, ki nagy költőink között legkevésbé törődött az alak-
kal, legtisztább lírikus költőnk. Ritmusa némelykor sántit, máskor a lehető legtökéletesebb és kifejezések tekintetében, melyek nála egyszerűek és mégis bájosak, páratlan költőink között. Whittier költői lelkét a rabszolgaháboru szabadította ki bilincseiből. Évről évre a legsilányabb anyagot dolgozta fel s a legértéktelenebb darabokat bocsátotta közre s valószínű, hogy soha jobbat nem termelt volna, ha Garrison hangja föl nem rázza múzsáját dermedtségéből s nem ihleti prófétai hanggal. A rabszolgaháboru fölverte szenvedély vihara és tüze után azon a csendes és szelid hangon szólalt meg, a melyet a „Hóhatár“-ban („Snow-Bound“) és vallásos énekeiben hallunk, a melyek minden felekezet isteni tiszteletét bensőbbé tették s oly sok megszorodott szívnek nyújtottak erőt és vigasztalást. Holmes költészete itt-ott mélyebb felfogással, mint több másoké igenlő feleletet erre a kérdésre: „Érdemes-e élni?“ Öntudatosan és nyíltan mindent megtett, a mi tőle kitelhetett, hogy a puritán theologia komorságát enyhítse. Öntudatlan készséggel még többet tett, hogy a puritán egyház felfogását derültebb színezetűvé és társadalmibbá tegye. Nem

nyerte meg az emberek teljes bizalmát, de bámulatos módon fokozta azok szívbéli örömét. Voltak olyanok is mindenütt, a kik nevetek rajta.

Lehetetlen, hogy az unitáriusok ne érezzenek bizonyos büszkeséget annak biztos tudatában, hogy irodalmunk ezen nagyjai, az egy Whittiert kivéve. születésükben, neveltetésük és életmódjukban mind unitáriusok voltak. És ez nem hiu büszkélkedés, mert szívünkben él a meggyőződés, hogy van valami az unitarismusban a mi ép oly természetszerűleg rokon a dallal és költészettel, mint a mily természetszerűleg együtt jár a tavasz virággal. És ez annyival érdekesebb, mert sokszor hangoztatták, hogy az unitarismus lényegében oly száraz, költőietlen és festőietlen az egyedül üdvözítő hit tanaival szemben.

De igaz az, a mit Jézus mondott: „Rosz fa nem teremhet jó gyümölcsöket.“ Az unitarismus fájának nagy mértékben telve kell lenni költészettel, különben nem termett volna annyi gyümölcsöt. De az csekély jelentőségű, hogy költőink oly nagy számmal mind az unitarismus kebeléből kerültek, azzal a ténnyel szemben, hogy az unitarismus szellemi kincsének csaknem megmérhetetlen mennyiségű részét, a mely nem szűk körű és dogmai jellegű, hanem általános, magasztos és szívet lelket felemelő, ezek termelték s köztük különösen Whittier. Mindnyájan az Isten szeretetéről, az emberről, az emberi természet méltóságáról, a lélek nagyságáról, a szabad reményről, a melylyel a földi s ama túlvilági életet átöleljük, mindnyájan ezekről mondtak dalt. Így tett Stedman, Aldrich, „Az égi dallamoknak szerelmes költője“, Gilder és H. H. és a mi kissé dagályosan író Whitmanünk is. Mi oly meggyőző, mint az, hogy Isten jó, hogy az élet érdemes és kellemes s hogy Pippa dalai igazán szóltak ezekről? Oly nagy foku és sajátos optimismus sehol sem található, csak itt.

Tényleg ebből kissé igen sok volt az unitarismusban. Olyan volt ez, mint egy teljesen egyszínű ruha, a melyen elmosódott minden színkülönbség, mert ebben elmosódott a valódi különbség a magasabb és mélyebb, a jobb és rosszabb között. S a pantheismus nem üres szó, ha meg lehet azt úgy alkotni, hogy úgy szóljunk Istenhez, mint Tennyson elvesztett barátjához: „Midőn érzem az isteni és emberi közti különbséget, akkor tudom igazán, hogy mennyire szerettelek.“

Whitmant, mint a nép költőjét ünnepezték; de költeményei bizonyára nem voltak oly közkeletűek a nép között mint a Logfellowéi vagy a Whittieréi; sem nem szólnak azok oly természetes, egyszerű emberi hangon, mint a Riley Jakab Whitcombei, kinek százannyi olvasója volt, mint Whitmannak. Whitmant nagyon dicsérik, mint igazi amerikai költőt, jóllehet költőink közt kifejezéseiben legkevesbé nemzeti és hazai, költeményei tele voltak idegen és korcs szavakkal és szólásmódokkal. De miért kellene a legnemzetibb amerikai irálynak ilyennek lennie? Mi nem vagyunk idegenek, hanem „minden kornak örökösei.“ Azok a legjobb, legigazibb amerikai költők, kik a mi számunkra fejleszük odaadó szeretettel a legfenségesebb eszméket

s nem azok, kik csak önhittségüket táplálják és a kikről azt kell hinnünk, hogy már megzavarodtak és eszüket vesztették. Így felfogva a dolgot, Lowellt kell a legvalószínűbb amerikai költőnek tartanunk.

Emerson az, kinek legmaradandóbb s legszélesebbkörű befolyása volt vallásos életünkre. Dr. Hale azt szokta mondani Dean Stanley-ról, hogy bárkitől hallott Amerikában egyházi beszédet vagy bármely szöveget olvasott, az mind Emersoné volt. Ez csak arra jó, hogy az ember ne higgye el; ellenben azt hiszem, hogy Dean Stanley saját beszédein kívül egyetlen egyet sem látott Amerikában. Ilyen állítás, bárkitől származik is, nem egyéb, mint szörnyű tulzás, de elég találó karrikaturája egy kétségbevonhatatlan ténynek. De miben rejthetik Emerson tanításai titokszerűségének ereje egy költészetében, mint prózájában, mely minket fölötté vonzó hangjával oly gyakran kísért? Ez az isteni szellem érezhető jelenvalósága, a végnélküli genesis és meg nem szünő megnyilatkozás, a lélek nagysága és lényegének azonossága a világmindenséget betöltő Istenség szellemével, az erkölcsi törvény fensőbbisége. Parker Tivadar a kalvinizmus ingadozása irányait élesen kigunyolta, részben kisebbítvén, részben növelvén azt; de az Emerson evangéliuma téves és másoktól annyira ócsárolt felfogásokra nézve olyan volt, mint a zordon vidéken megjelenő enyhe déli szél, hol a rideg tájékok eltűntek s kőköresin és viola kezdett nyilni mindenütt.

Az irodalom más mezején csaknem ép olyan kitünőségek képviselik az unitarizmust, mint a költészet terén. A történet és politikai írók között ott van Bancroft, Motley, Parkman, Curtis, Higginson és Fiske, oly nevek, melyek könnyen hiu büszkeséget kelthetnek az emberben, hogy ily nevezetes hitrokonai vannak; de a mi főként figyelmet érdemel, az, hogy a némileg szabadabb elvű, szélesebb körű, felekezet nélküli s mondhatni cosmopolita irány jelentkezését unitárius rokonságunk és körünk kebelében szívesen kell fogadnunk, mert ez képezi forrását és alapját annak a nagy előszeretetnek, mely kiváltképen a történelmi kutatás és általában az irodalom terén mutatkozik. Nem lehet tagadnunk, hogy legjobb irodalmi munkásaink közül sokan pályafutásukat unitárius szószéken kezdték meg. E tényt azután sokan úgy magyarázták, mint a mi hitünk épületének kisebbítését, mintha az nem lenne elég terjedelmes és vendégszerető, hogy kielégithesse nagyobb és mélyebb szellemeinket is. De e tény természetes és kikerülhetetlen következménye volt egy vallási gyakorlatnak és tapasztalatnak, a mely táplálta azt a meggyőződést, hogy „a mező a világ“, hogy a vallás nem része az életnek, hanem maga az élet eszmeileg felfogva és áthatva a legfőbb hatalom szellemétől.

Ez alatt az időszak alatt, a melyről elméldtünk, irodalmunk jelentékeny mértékben egyesült a szabad vallásossággal s annak gyarapodására kedvező befolyással volt; és pedig nagyon természetesen, azért, mert minden értelmi tényező, erő közül az irodalom a legfőbb forrása a szabad szellemnek és fejlődésnek. A tudomány gyakran ép oly dogmatikus, mint a theologia s éppen azért a gon-

dolgozás szabadságának akadályá. A természettudományok soha sem szabadítják meg az embert annyira a felekezeti és hittételek bilincseitől, mint az irodalom; a költő és tanulmányíró, a történet- és regényíró művei az azokban levő magasztos humanus eszmékkel. Sok ezer regény a legromlottabb iránynak volt czukros pilulája, de ezeket ritkán lehetett a szó magasabb értelmében vett irodalom termékei közé sorozni. A nagy regényírók mindnyájan az égi szellem képviselői voltak. Az ő kereszténységük a Krisztus kereszténysége volt: Isten és embertársaik iránti szeretet. Ha az amerikai egyház a rabszolgaság védő bástyája volt, úgy különösen az volt Beecher Henrik Ward nővére, ép oly felvilágosult gondolkozású nő, a mi fivére a theológiában s a ki a „Tamás bátya kunyhója“ című. századának leghatásosabb novelláját írta. Jóllehet, Cable és Warner az orthodox egyház hívei, de novelláikban a vallásos elemnek ép oly termékenyítő ereje van, mint a természet szabad erőinek.

E vallásos felfogás nem dogmatikus, hanem ethikai és általános emberi. Howell és James művei határozott vallásos irányt nem képviselnek, de az erkölcsi törvények fenségese mindenben feltalálható, a mit csak irnak. Hawthorne novelláiban és kisebb elbeszéléseiben egyetlen szó sincs, a mely az ő unitárius voltára mutatna; de mivel azokban mindenütt az ő személyiségének kikutathatatlan mélysége szól hozzánk, ezek egyszersmind megvetéssel tekintenek a hagyományos theologia csaknem kimondhatatlan absurdumaira és mesterséges fogásaira, rideg és szigorú megkülönböztetéseire a bűnösök és szentek között. A ki úgy ismeri az emberi természetet, mint ő, az jól ismeri azt a vonalat, mely az emberi szívet két felé osztja: a pokol és az ég számára.

De az eddig említettek tudományos színvonalon álló beszédei nem feleltek meg a művelt közönség igényeinek. Channing és Buckminster épen abban különböznek a többiektől, hogy megadták beszédeiknek azt az irodalmi szint, a mely a másokéiból hiányzott s követőik nem maradtak messze az ő jelességeik mögött, Dewey beszédei izléses alakjukkal tűntek fel. Parker beszédeinek igen laza szerkezete volt, de olyanok voltak, mint a nyári áradás, a mely színén sok illatos és szép virágot hord; és, jól emlékezem, egy igen tekintélyes irodalmi férfiú azt mondá, hogy Shakspeare óta senki sem mondott annyi shaksperei gondolatot, mint Beecher Henrik Ward. Az az általános kicsinylés, a melylyel az irodalmi kritika az egyházi beszédeket mérlegeli, egyáltalában nem illeti a Brook Fülöpéit, csakis azzal a tisztelettel, a melylyel általánosan találkoznak. Frothingam Oktáv beszédei tele vannak classicus szépségekkel s ép oly szépek, mint a Curtiséi s ép oly türelmes hang szól belőlük.

Ez a hetvenöt év, az irodalmi élet egészét véve, csodálatosan jó és szép eredményt mutat fel. Úgy az értelmi mint az erkölcsi téren nagy a haladás, a minek méltán örvendhetünk. De azt biztosan tudjuk, hogy nem lesznek többé oly nagyjaink a kik teljesen betöltsék azokat a hézagokat, a melyeket a kéréllhetetlen halál okozott. De még sem vehetjük ezt egész bizonyosra. A valódi hírnév nem dobol-

tatja ki magát előre mint, azt az önhitt képzelődés teszi. Mi nem azzal a mértékkal mérjük Longfellow és Whittier nagyságát, mint korábbi kortársaik, a kik azok nagyságának csak csiráját és halvány kezdetét látták. Meg lehet, hogy már most meg vannak közöttünk az ő dicsőségüknek méltó örökösei. Addig is, míg ezeket megismerjük, bámulattal tekinthetünk korunkban ama tömegére az íróknak és írónőknek, a kik nem csak könnyedén, hanem igen jól is írnak. Nem könnyű dolog a kitünőségeknek ekkora sokaságából kiemelkedni. Ha későre is érkeznek meg a várt óriások, nem érzünk semmi hiányt, mert ámbár az előbbieket halottak, de mindazáltal uralkodó fejedelmek, a kik még most is kezükben tartják a kormánypálczát a szellem világában az ők mausoleumukban.

Chadwick W. János után angolból:

KOVÁCS JÁNOS.

Párisi levél.

Páris, 1896. máj.*)

(Bossuet beszédei a színházban előadva. Barrows chigacoi tanár felolvasásai.
Vallási összejövetelek. Veszteségek: Henry Marion, Leon Say.)

Szerkesztő Ur!

Bossuet az Úrnak 1896-ik esztendejében a böjtidő végén, a színházban predikálva! nemde banális? Az csak Párisban történhetik meg s e százév végén, mely rendkívüliségekben bővölködik, hogy az ember egy színházat lásson, hol világi, előkelő közönség várakozik, hogy Bossuet beszédeit hallja a kor egyik legjelesebb drámai színészétől előadva. A mi nem régen valósággal botrány lett volna, ma nagyon egyszerű és természetes dolognak látszik. Nehány év óta szokásba jött, hogy a böjt idején ugynevezett szellemi concerteket rendeznek, vallási *mysteriumokat*, melyek a középkori mysteriumokra emlékeztetnek. Ez egy pillanatnyi szünetelés a gyönyörökben. Ugy tekintik azt, mint a kegyes munkának egy nemét. De végre is az csak a gyönyörnek változata és nincs semmi befolyása az erkölcsi életre. A vallásnak semmi része e műkedvelősködésben. Ez évben, hogy annál nagyobb változatosságot adjanak az ugymondott kegyes érzelmeknek, azt gondolták, hogy előadatják Bossuet beszédeit Mounet-Sullyval, a »theatre francais« nagy művészeivel. Kétségtelen, hogy jobban nem választhattak volna, arranézve, hogy fogalmat adjanak a 17-ik százév nagy szónokáról. M.-Sully az egyetlen, kire ily munkát lehetett bízni, nemcsak nagy tehetségénél, hanem komoly voltánál, az ember és művész egész élete méltóságánál és őszinteségénél fogva. Benső hajlamaiban, az élet és művészet felfogásában családi öröklést kell-e keresni? Talán. Valamint mondanunk kell felvilágosításul, a művész bizalmas közlése után. Tudtuk, hogy protestáns eredete s meggyőződése. Anyja tényleg egy régi huguenotta családból származott, melynek a vallás nemcsak forma volt, hanem komoly lelkiismereti dolog s gyermekeit erős meggyőződésben nevelte. De azt nem tudtuk, mit azután beszélt el, hogy

* Mult füzetünkől hely szüke miatt kimaradt.

anyja sok ideig táplálta azt a reményt, hogy belőle papot csinál, és hogy mindent megpróbált, hogy azzá tegye. S a mikor a művész ezt mondta, hozzáadta azt is, úgy látszik nem minden fájdalom nélkül: „Mind a mellett a siker mellett is, melyet egy más pályán elértem, gyakran gondolom, hogy vajjon nem igaza volt-e.“ Ez sokat jelent. Tényleg, ha e kitűnő művész színi pályáját nézzük, leginkább azok a szerepek vonzák, melyekben van valami a paphól, a vallásból. Úgy látszik, hogy a szószerk szónoklata nagyon vonzotta. Mikor Bossuet beszédeinek a színházban való előadására felszólították, minden kéretés nélkül elfogadta. Különböleg megelőzőleg sokat tanulmányozta a nagy szónokot, és most újra foglalkozott vele és a mi mutatja, hogy jól fogta fel és munkája magaslatán állott, az a gondolat, melyre előle- gesen jött, de a melyet szerencsére mégsem alkalmazott. Arra gondolva, hogy Bossuet nem úgy mondotta el beszédeit, mint a hogy vannak, hogy ő a szöveghez nem ragaszkodott szolgálilag, Mounet-Sully is a nyomtatott szöveg felett magának szabad inspirációt akart engedni. Bizonyos, hogy nagyon élő hatású lett volna, de már többé nem az a Bossuet, a kit ismerünk.

Miután előadását halottuk, fel tudtuk fogni az ő sajnálkozását, hogy nem lett pap. Mily nagyszerű szónoknak mutatta magát ez alkalommal. A meggyőződés mily ereje, mily megindító hangok Bossuet nagyszerű stílusában. Mennyire természetes előadás, minden szin- padiasság nélkül. A hallgatóságot elragadta és megindította. Egy perczre úgy látszott, hogy Meaux érseke foglalta el a szószerket, hogy a fényes és könyelmű társadalmat emlékeztesse hiúságaira és hiába- valóságaira. A siker nagy volt mind Bossuetre, mind magyarázójára nézve. Számos tapsban részesítették. . . .

Es a közönség meglegedve távozott az előadásról. De mi ez mégis, ha nem formalizmus, mely a kath. rendszer kifolyása. Karácsonkor a templomokban symbolikus képét adják a Jézus szüle- tésének a darabnak megfelelő zenével. Hogyha a világias dolgokat beengedik a templomba, mi csodálatos van benne, hogyha a vallásos dolgokat beviszik a színházba? Különböleg ezt a mostani társadalom keresztény mysticismusnak nevezi. Csakhogy ezekben nincs sem mysticismus, sem kereszténység, hanem csak egy divatos gyönyör. E százszentendő vége nagy dolgok, eszmék megvalósítását látja, de sok ki- fordított, vizsás, képtelen dolgot is.

— Barrows, a chigacoi kiállítás „Vallás parlament-i“ elnöke meg- látogatta Párist és a „tudósok társulata“ termében felolvasást tartott. Különböző egyházakból voltak jelen Reville Alberttől, a College de

France tanárától az orosz egyház pópájáig, jelen levén Charbonnel abbé is, ki fáradhatlan abban, hogy az 1900-i párisi kiállításon vallásparlament jöjjön össze. A gyűlésen Leroy-Beaulieu, az Institut tagja elnökölt, meleg szavak kíséretében ajánlva bé Barrowst, ki a vallások közti egyezésekről beszélt, e czim alatt: „A vallás és az emberek testvérisége.“ A mi minket mindenekelőtt meglepett, hogy a szónok oly jól adott elé francia nyelven. Igaz hogy értekezését olvasta, de az nemcsak, hogy helyesen volt írva, hanem kitűnően. Barrows jeles és mély meggyőződésű szónok, kit az ember érdekekkel hallgat.

Barrows azzal kezdte, hogy a vallás egyetemességét mutatta ki s annak benső szükségét, főbb vonásokban. Minden vallás meg egyezik az Isten atyaságában és az emberiség testvériségében. S ha ez ugy van, akkor ki akadályozhatja meg a testvéri egyesülést. Hivatkozik a chigacoi congressusra. Csodálattal beszél Lavigerie bibornokról, s számít XIII. Leó pápa viszonylagos (oh, nagyon is viszonylagos) liberalismussára. Tartok tőle, hogy Barrows úr itt nagy illusioban van. Lehetséges-e, hogy a pápa máskép nézze a protestansokat, a kik a keresztény világnak felét teszik, mint eretnekeket, kikkel csak az alatt a feltétel alatt testvériesül, ha azok megteszik azt a tisztességet, hogy a pápai trón lábaihoz bűnbánattal járuljanak. Egyébként ékeszólóan beszélt hallgatói vallási és testvéri érzelmeihez, felhiva, hogy munkáljanak teljes erejükből arra, hogy az 1900-ban tartandó párisi villágkiállításkor a vallások egyetemes congressussa létre jöjjön, mit a hallgatóság tetszészel fogadott. Charbonnel abbé, a ki ebben munkál, melankolikusan kellett, hogy sohajtson, azokra az ellenvetésekre gondolva, a melyekkel addig főleg a katolikus papság részéről találkozott. És a mikor felolvasó a pápát dicsérte, azt kellett, hogy magában érezze, hogy még várni kell a helyeslő, bátorító szóra ahoz a munkához, melyet folytat. Barrows végül kijelentette, hogy Indiában is megteszi az előkészítő munkát. Barrows, a ki azután saját nyelvén angolul beszélt, azt a benyomást keltette, hogy nagy hatást kell, hogy gyakoroljon mindazokra, a kik őt hallgatják.

--- A vallási társulatok gyűlései közül megemlítem, a párisi bibliai társulatét. A gyűlésnek eléterjesztett jelentés azokról a kísérletekről szól, melyekkel a nantes-i edictum visszavonása előtt meg akarták akadályozni a bibliának a nép nyelvén való terjesztését; továbbá azokról az eszközökről, melyeket akkor alkalmaztak, mikor kénytelenek voltak a nép kívánságának engedni, s melyekkel a biblia fordításaiba katolikus dogmákat tettek bé. Richelieu maga készített

egy fordítást, melybe ilyen kifejezéseket vittek be, mint háromság, átlényegülés. Végre bétették a mise szót is Cselkönyve 13, 2. vbe. Ott az van mondva, hogy Pál és tanítványai „Célébraient le culte du Seigneur,“ s a fordító nem habozott azt tenni: célébraient la messe¹ (mise). A bibliai társulatnak van egy példánya ebből a fordításból. XIV. Lajos hirtelen azt gondolta, hogy miután az új áttértek a bibliához ragaszkodnak, így fordított bibliát kell kezükbe adni. De a hamisított fordítás azt eszközölte, hogy még inkább ragaszkodtak hitükhez.

— A ref. conferentián egy felolvasás ezzel a tárgyal foglalkozott: „A Jézus által teljesített engesztelő munka természete.“ Felolvasó szerint az expiationnak van passiv oldala: „a büntetés, mely a bűnöst találja“; és activ oldala: „a büntetés szabad elfogadása annak a részéről, a kit a büntetés ér.“ Ádámnak egy maradéka sem ajánlhat Istennek megfelelő elégtételt. Jézus adta az elégtételt. A Getsemánéban és a kereszten aláment a büntetésnek: ez a passiv oldal. E büntetést szabadon elfogadta: ez az activ oldal. Felolvasó hozzátette: hogy az expiationnak e tana nemcsak a szentírással egyezik, hanem a lelkiismeret által adottakkal is.

A mint látni lehet, nemcsak, hogy a 16. száz orthoxiája kellő közepében vagyunk, hanem azt kell, hogy mondjam, a materialismuséban is. Az ellenvetéseket, melyeket arra nézve tehetni, hogy az ártatlant állítja a bűnös helyébe, nem czáfolhatja meg, mert nem gondolom, hogy állításait érvül lehetne elfogadni. A mi legkülönösebb, felolvasó nézetét nemcsak, hogy helyeselték, hanem némelyek úgy találták, hogy nem eléggé hangsúlyozta a Jézus helyettesítő elégtételét. (Substitutio) Senki se ütődött meg az istenség ily fogalmán, e durva antropomorphismuson.

A luth. conferentián Ehrhardt tanár olvasott fel e tárgyról: „Istenországa eszméje a dogmatikában.“ Mindenekelőtt azt tüntette fel, hogy mily fontos szerepet játszanak az evangéliumokban az „Isten országa,“ a „menyország“ kifejezések. Jézus tanításaiban, s főleg példázataiban mindegyre eléjőnek. Már Kant is kiemelte az Istenországa eszméjének az ujszövetségben való nagy jelentőségét. De mindenek felett Ritchl az, ki theologiai rendszerének alapjává tette.

Ehrhardt először is azt a kérdést teszi: mit kell érteni „Istenországa“ alatt? Milyen értelemben használta azt Jézus? Szerinte a Jézus és kortársai gondolatában annak eschatologiai értelme volt: a természeti és erkölcsi világnak hirtelen, csodás átalakulását jelentette.

¹ 1641-iki fordítás Corbintól

Szóval az ország, melyet a Messiás jött megalapítani, anyagi, látható ország volt. „Bizony mondom néktek, hogy el nem mulik e mostani egy nemzet, míg nem ezek mind meglesznek.“ (Mát. 24,34.) Ez a tényleges világnak végét s egy ujnak kezdetét jelenti. Számos hely van, melyekben Jézus tényleg ilyen értelemre enged következtetni. De hogyha az evangéliumok e helyeit más helyekkel állítjuk szembe, épp az ellenkezőt látjuk. Az Istenországa, azokban nem látható, anyagi ország, hanem benső, szellemi. Az Istenországa azokban a szellemi és erkölcsi lénynek fokozatos fejlődésében áll. Az Istenországa kovász, mely a tésztát megkeleti, a földbe vetett kicsiny mag, mely kicsirázik, s nagy fává nő, melynek árnyékában oltalmat talál a sokaság. Ime ez egészen ellenkező az eschatologiai felfogással. És mégis az egyik úgy mint a másik megtalálható az evangéliumokban, s az egyik úgy mint a másik Jézusnak tulajdonittatik. És nincs mód ezek kiegyeztetésére. A feladat nehéz, mert két módon nem lehet a kérdést megoldani. Vagy a szavak, melyeket Jézus szájába adnak, nem voltak az övéi, vagy Jézus csalatkozott. Elrhardt, valamint Ménégosz tanár is azt hiszik, hogy Jézus csalatkozott. Mások meg, hogy a tanítványok részéről történt a csalatkozás, kik a Mester szavait nem mindig jól fogták fel, kik oly dolgokat mondattak vele, melyeneket ő nem mondott. Nem teszik fel, hogy Jézus az Atyáról való emelkedett nézete mellett tévedhetett volna az Istenországa értelmében.

— A francia egyetem érzékeny veszteséget szenvedett Marion Henry, a Sorbonne paed. tanára halálában. Nagy tekintélye és befolyása volt. Jeles tehetség, s katolikus létére is szabadelvű. Pályáját, mint a bölcselem tanára kezdette Páris egyik lyceumában. Még mint fiatal tanár kineveztetett a közoktatási tanács tagjának, s annak munkájában oly részt vett, hogy Jules Ferry az akkori közokt. minister figyelmet is magára vonta. S mikor a Sorbonneban a paedagogia tanszéke megürült, ő neveztetett ki arra. Marion több munkát irt, a melyek közül megemlítem: „Devoirs et droits de l'homme.“ melyet ön átültetett magyarba az önök viszonyaihoz alkalmazva, „La solidarité morale,“ „Lecons de Morale,“ „Lecons de psychologie,“ „L'Education dans l'Université.“ Ezek az elterjedtebb művei. Ezeken kívül még irt „Locke“-ról is egy érdekes kötetet. Marion H., még nem volt hatvan éves és még sokat használhatott volna az oktatásügynek, melynek szentelte munkásságát. Özvegye, a ki egy nagyon tanult nő, a Sévres-i felsőbb leányiskola igazgatójává neveztetett ki az elhalt özvegy Favre Gyuláné helyébe.

— Franciaország elvesztette egyik leghivebb fiát s a francia

protestantizmus egy buzgó tagját. Leon Say-t külföldön is ismerték. A „Times“ azt írta róla; „Egy francia se volt, a kinek véleményére többet adtak volna Franciaországon kívül, mint az övére.“ Jeles államférfi, kiváló nemzetgazdász, s több ízben szajnai préfet, londoni követ, a senátus elnöke, mindenik minőségében fensőbbiséget mutatva. Mint az Erkölcsi és Politikai tudományok Akadémiájának és a Francia Akadémiának tagja kitünt tudományával s szelleme világosságával. A politikai szószéken a socialismus hamis és veszedelmes tanainak nem volt rettenthetlenebb ellenfele, mint Leon Say s tiszta jellemeért, becsületéért még ellenfelei is tisztelték. Protestans voltát irataiban és beszédeiben egyaránt megmutatta. Az egyházi pártoskodásokban nem vett részt, mindig egységre és összhangra törekedett. Ezért a békülékeny szellemért nevezte ki őt a közökt. miniser a reformáltak központi tanácsa elnökének, mely minőségében a protestans ügynek nagy hasznára volt. Azonkívül még több egyházi társulatban volt elnök. Számos czikket irt a „Journal des Debats“-ban és a „Journal des Economistes“-ban. Számtalan felolvasást tartott nemzetgazdasági kérdésekről Franciaországban és Angliában. Neve mindenek felett a nemzetgazdaságtannak ama nevezetes szótárához fűződik, mely az ő szerkesztésében jelent meg. A világosság, a melyet hátrahagyott, sok ideig fog nevéén fényleni.

II.

Páris, 1896. jul.

(A sedáni zsinat és a kibékülés. Hyacinthe Loyson felolvasása Keletről.)

Végre megtartatott az orthodox reformátusok többször elhalasztott zsinata Sedánban jun. 2—10 napjain. Nem szándéksom itt a részleteket mind felsorolni, csupán két kérdésre szoritkozom. Az egyik a liberálisoknak ajánlata, hogy egy közös értekezletben mód állapittassék meg az egyesülésre, hogy aztán egy *általános hivatalos zsinatot* lehessen tartani, melyet az állam szentesithessen. Erről a zsinatnak egy világi tagja értekezett a következő előterjesztéssel: 1. A liberálisok ajánlata fogadtatssék el. 2. A közös értekezlet tartassék meg Párisban. 3. Mindenik consistorium küldjön az értekezletre két követet, egy egyházit és egy világit. 4. Az 1872-iki hitvallás ne tétessék értekezés tárgyává. — Nem nehéz belátni, hogy mily ellenmondó ez előterjesztés Engedményeket kíván tenni, de azokat nem lehet észrevenni. Ezt mutatja az, hogy az 1872-iki hitvallást, azt, a mi az orthodoxok és liberálisok közt a szakadást idézte elé, nem akarja értekezés tárgyává tenni, vagyis azt kötelezőnek kívánja fentartani. Az előterjesztést hosszú vita követte. Az egyik felszólaló azt ajánlta: hogy tartsanak fenn.

közös érintkezést az orthodoxok részéről az állandó zsinati bizottság által s a liberálisok részéről az ő delegációjuk által, melyek időnként együtt ülésznének, s nem annyira egy zsinatot alkotnának, mint inkább egy családi tanácsot, a reformáltak jogainak- és érdekeinek válaszmányát. Ez annyit teszen, hogy tartsák fenn a statuquo-t. Ime egy gyűlés, mely akar és nem akar. Vannak, kik a liberálisokat el sem ismerik a Concordatumi egyház részének, de a kik mégis azt mondják, hogy kerestessék mód a megegyezésre. Ez ellenmondás.

Mi az eredménye hát a sedáni zsinatnak? Annyi talán mégis van, hogy az értekezlettartás elfogadásával lehet kilátás arra, hogy békülékenyebb tagokat fognak a consistoriumok az értekezletre küldeni, a kik az ügyet előbbre vihetik.

Egy másik nevezetes kérdés volt a theol. facultásokon való tanítás, mire nézve a zsinat nemcsak, hogy nem mutatott semmi békülékenységet, sőt tapintatlanságot. Említettem volt, hogy Jean Reville-t a minister kinevezte a páris theologiai facultáshoz rendkívüli tanárnak és hogy négy consistorium megfelelően ezt az állam tanácshoz, mivel a minister a consistoriumok véleményét nem kérte ki a kinevezés előtt, és hogy a törvény nem is rendeli a consistoriumok véleményének meghallgatását, csakis a rendes tanárok kinevezésénél. Az orthodoxok ezt nem akarják megengedni, ők kívánják a consistoriumok meghallgatását minden esetben. Ezért felebbezett négy consistorium. A zsinat azt határozta, hogy a felebbezést fentartja. A mi ebben a dologban különös, hogy az orthodoxok nem éltek felebbezéssel, mikor a minister a montaubani theol. facultáshoz nevezett ki hasonló minőségben egy orthodox tanárt. A liberálist más mértékkel mérik.

A sedáni zsinat határozatai közöltettek a liberális egyházak delegációjával. A delegatio és az állandó zsinati bizottság Lyonban fog együttesen a kibékülés módjairól tanácskozni. A francia protestantizmus érdeklődéssel várja a további fejleményeket.

— Hyacinthe Loyson nagy utazást tett Keleten. Meglátogatta Egyiptomot, a hol felolvasásokat tartott, Abyssiniát, hol a koptokkal értekezett, Jeruzsálemet, a hol prédikált, Konstantinápolyt, hol a Koránban jártas, tudós muszlim tanárokkal társalgott. Az Is'lam-világban tett utazásáról kötelességének tartotta a beszámolást és jun. elején bé is számolt a közönségnek. Minthogy a lapok mindenféle képzelhető dolog közöltek utazásáról, többek közt, hogy ő Menelik király iránti csodálatában a kopt keresztény egyházba tért át, mindenekelőtt a maga védelmére mondott egy néhány szót. Azután kezdett tárgyhöz és beszélt

az islamismusról. Eladását hallgatva azt kérdeztem magamban, ha nem a Mahomed vallására tért-e át. Eladása egy hosszú és melegséggel teljes magasztalása volt az islamismusnak. Hogyha nem halottam volna, hogyha közel állva jegyzeteit szemeimmel nem láttam volna, nem tudtam volna elhinni e csodás apológiát.

Abból a gondolatból indulva ki, hogy a monotheismus egyedül tudja az embereket a vallás zászlója alatt egyesíteni, azon volt, hogy megmutassa, hogy a catholicismusnak és protestantismusnak nincs elég széles alapja e munka teljesítésére és hogy az islamismus inkább van minősítve arra, hogy minden hívők egyesülését munkálja. És több mint egy órai beszédben igyekezett az islamismus szépségéről, nagyszerűségéről és jövőjéről meggyőzni, közben szenvedélyes és gunyos támadásokat intézve az európai kereszténység ellen, mely szerinte visszaesőben van, a catholicismus a despotismusnak levén képviselője, a protestantismus az anarchiának. Az islamismus legalkalmasabb az evolutiora; a keresztények elémzdithatják ez evolutiot az által, hogy annak segítségül hozzák az erkölcsi törvényt, mely minden lelkiismeretet kötelez. Mi ez? Hisz elismerni azt, hogy az islamismusban hiányzik a kötelező erkölcsi törvény, ez már elég komoly kárhoztatása az islammak. De Hyacinthe nem akar tudni az ellemondásról. Beszél tovább, a nélkül, hogy nyugtalanitaná, ha okoskodása helyes-e, ha azt mások annak találják-e. Néha a legképtelenebb állításokat kockáztatja. Így például, a mikor azt állítja, hogy a fatalismus az islamvallásban nem létezik, s mikor azt mutogatja, hogy a muszulman missiók eredménynyel működnek, holott a keresztény missióknak semmi sikere; és számos ezekhez hasonlókat minden indokolás nélkül.

Szóval Hyacinthe, a kit rég nem halottam, kinos benyomást hagyott hátra bennem. Egy ember, ki keresi életét s nem találta meg. Gyermekek bizonyossággal beszél arról, a mit legkevésbé sem ismer. Három vagy négy hónapi időt tölt a muszulmanoknál és azt hiszi, hogy alapjában megismerte ezt a mienktől annyira eltérő, különböző világot, melyet islamismusnak hinak. Pedig, hogy nem ismerte meg, azt legjobban bizonyítja, hogy minden, a mit arról mond, hamis. Hyacinthe Loyson egy becsületes nagy ember, a kiben sok van a szívből, de csakis abból. Az igaz, hogy ez a rész benne szép és jó. De nála tudományról beszélni nem lehet.

CHARRUAUD.

Kaliforniai levél.

Alameda, 1896. jun.

(A kaliforniai unitárius egyházakról.)

Kedves meglepetés volt rám nézve, hogy a »Keresztény Magvető«-nek egy füzetét kaptam, mely nagyon tisztelendő Péterfi Dénes urhoz intézett levelelmet tartalmazta.

Ez felbátorít arra, hogy egy újabb levelet írjak, mely magyar unitárius testvéreimet, úgy hiszem, általán érdekelni fogja. A tárgy, a melyről írok, a kaliforniai unitárius egyházak.

Kalifornia, mely a Csendes tenger hajjai-mosta part hosszában nyúlik el, határolja nyugaton azt a széleskörű gondolatmozgalmat, melynek mi unitáriusok vagyunk a munkásai, ámbár a Nagy-Oczeánon túl, Japánban is a mi ügyünket Clay Maccauley lelkész nemesen viszi előre. De azért a tér elég nagy és az is lesz mindig, a meddig csak az emberek lelkét nemesíteni kell az általunk tanított igazságokkal.

A múlt évben kiadott egyházi évkönyv szerint, husz unitárius egyházközség van az egész Kaliforniában, mely állam 158,000 négyszögmértföld területű s az Egyesült Államokban nagyságra második.

Vannak nagyobb gyülekezetek és vannak kisebbek. Van olyan gyülekezet is, a melynek nincs temploma, hanem termekben tartja az istentiszteletet. Ilyen van Fresno-ban és Berkeley-ben. Vannak ismét olyanok, melyeknek nincs rendes lelkészük, hanem a szomszédságban levők szolgálnak be. Ilyen a Sacramento-ban, Kalifornia fővárosában levő gyülekezet.

San Francisco a legnagyobb város a Csendes Oczeán partján és az egyedüli, hol két unitárius templom van. Oakland-ben és Los-Angeles-ben, a San Francisco után következő nagyobb városokban csak egy-egy unitárius templom van.

Oaklandet úgy hívják: „az egyházak városa“ s csakugyan itt több egyház van, mint Kalifornia bármely más városában, és bár csak egy közülök unitárius, annak világosságát a többi egyházak

sokasága nem teszi nem láthatóvá. Az unitár. egyház egyike a legbefolyásosabbaknak s temploma a legszebb épületeknek a városban. De a mi a szép épületnél is többet ér, hogy a város legkitünőbb emberei ez egyházhoz tartoznak, köztük George C. Perkins, az Egyesült-Államok senatora, Kaliforniából. A gyülekezet lelkésze C. Wendte, egyike a legkitünőbb amerikai unitárius papoknak.

Az unitáriusoknak központi egyháza a san-franciscoi Első unitárius egyház, melyet hiressé tett Thomas Starr Kingnek, annak a kitünő embernek működése, kinek élete és munkája mély nyomot hagyott San Francisco korábbi történetében, a kinek emléke szent mindazok szívében, kiket az ő élete fénye inspirált s ékesszóló beszéde a sötét órákban vigasztalt s kinek hamvai a templom előcsarnoka alá vannak elhelyezve.

Ez egyháznak, mely 1852-ben alapították, utána több papja volt, a kik a keleti államokból jöttek s kik közül különösen említendő dr. Bellows W. Henri, a ki nemzeti hírnevet nyert az Egyesült Államok egészségügyi bizottságának szervezése által, mely bizottságnak 1861-től 1878-ig elnöke is volt. A mostani lelkész dr. Stebbins Horatio, ki 1864-től fogva működik itt. Mellette van még egy más lelkész, Eliot G. Vilmos.

A második unitárius egyház San Franciscóban 1891-ben alapították. Jelenlegi lelkésze Wells A. J., ki a methodistáktól jött hozzánk.

Az alameda-i unitárius egyházat 1888-ban Van Ness Tamás alapította, a ki most a történelmi nevezetességű bostoni »Második Egyház“-nak papja. Jelenlegi lelkészünk Dodson R. György, ki 1891-ben jött hozzánk; ő is elébb, éppen mint Wells, a methodistáknál lelkészkedett.

Sok olyan unitárius lelkész van az Egyesült Államokban, kik elébb trinitárius egyházakban szolgáltak. A trinitárius egyházakból most is sokan jelentkeznek, de nem lehet mind elfogadni, mert nincsenek állomások üresedésben. Ez különben az időknél reményteljes jele, hogy mind többen kívánnak hozzánk jöni. Ez mutatja a szabadelvű hit terjedését. Örömmel tapasztaljuk, hogy az emberek kezdik látni, hogy az igazság nagyobb mértékben van benne, mint a régi hitben. S mi ezt a mértéket a lehető határokig akarjuk növelni.

Az unitarizmusnak erősségei az Uj-Angliai Államok, mert Kaliforniában még kisebbségben van. Bostonban huszonöt unitárius templom van, tehát több mint egész Kaliforniában. Itt még a trinitárius egyházaknak van nagy többségük, de az unitárius egyház

befolyását nagyon érzik mindazoknak a szellemében, a kiknek elég bátorságuk van, hogy maguk gondolkozzanak a vallás ügyében magukért, s látják, hogy mi elég erősek vagyunk legalább arra, hogy mint egyházat ismerjenek.

A mi ügyünket sokszor félremagyarázzák, de ennek oka, azt hiszem az, hogy a kik azt bírálják, álláspontunkat nem ismerik teljesen. Az életről és annak lehetőségeiről való szélesebb körű nézet túlhaladja azoknak szellemét és szívét, a kik kora gyermekesüktől fogva szűkkörű theol. nézetben neveltettek, úgy hogy azaz egyház, mely az emberi élet méltóságáért áll és legfőképpen a jellem által való üdvözülésben bizik, nem pedig az üdvözülés régi eszméjében, az Isten legnagyobb, de nem egyetlen fia által szerzett üdvözülésben — veszélyes intézménynek látszik azok előtt, kik a régi nézeteket tartják. Érteni tudjuk, hogy a ki a régi nézeteket tartja, kötelességének érzi, hogy az eltérés minden formáját s különösen a háromságtan tagadását kárhoztassa. Ez a régi hit központi eszméje és azt tagadni megbocsáthatatlan bűn. Sokan nem tudják érteni, hogy a vallás nem ugyanazonos valamely vallásos hitrendszerrel és azt hiszik, hogyha a régi fogalmak esnek, a vallás is leromboltatik. Nem tudják képzelni, hogy a vallás örök, mint a tavasz visszatérése vagy a csillagok mozgása. Ezért, hogy kedvezőtlenül ítélnék rólunk.

Miudezek mellett is azok az elvek, melyekért az unitárius egyház munkál, lassan, de biztosan terjednek. A szigorú tanok kezdenek engedni azoknak befolyása alatt, a kiknek keblét az Isten szeretetének tudata tölti be s a kik saját szeretetüket nem tudják egyeztetni ama lény haragjának tanával, a ki nekik teljes szeretet.

A régi divatú vallás sötétségét kezdi oszlatni az ujnak mindinkább növekvő világossága. A félelem árnyéka kezd oszlni és Isten világossága terjed mindenfelé.

És Kalifornia aranyos államában, valamint egész országunkban azok a nagy igazságok, melyeknek a liberálisok a képviselői, lassan és biztosan elfogadásra találnak.

Örvendezzünk, énekeljünk örömeinket az Úrnak! Mondjunk hálát az Egyetlen egynek, a ki nemesak a csillagok rendjét intézi, hanem illatot ad a virágoknak és beszél a csendes vizek folyásában.

J. F. BUTTRICK.

GYÖNGYMONDATOK.

Erény.

Az erénynek az a fölséges tulajdona van, hogy birtokosainak tekintélyt biztosít, bámulóit tiszteletre buzdítja s megszegyenyíti. *Petrárka.*

Egy felsőbb értelem befolyása okozza, hogy az emberek, bármint elaljasodjanak is, nem merészlik a vétket erénynek nevezni, s legalább erőlködve is igazak, őszinték, mérsékelték, jóltevők gyanánt akarnak feltűnni, hogy méltányoltassanak. Az örök igazság pályája elferdíthetlen. *Fenelon.*

Az erény nem messze haladna, ha nem volna úti társa a hiúság. *Malbranche.*

Mentől erényesebb valaki, annál szivesebb és kedvesebb a társalgásban. *Kleist.*

Erkölc. Erkölciség.

Hogy az ember elvetemült legyen, arra nagy személyzet kell. Nem mindenhez talál gazemberré lenni. *Voltaire.*

Az egyetlen erkölcsszabály az, hogy másnak rosszat ne tegyünk. *Rousseau.*

Alig estem az ördög karjai közé, mely engemet megvesztegetett, s az angyalomat azonnal megsirattam. *Hugo Victor.*

A bűn és erény testvérek, azokat az ember nemzette: Kain és Ábel egy atya gyermekei voltak. *Chateaubriand.*

Legkényesebb eszköz az embernek magát az erkölcstelenségtől mentesíteni, az, ha annak következményeit számítja. *Bentham.*

Általános erkölcsromlás soha sincs; mindenütt találhatók becsületések. Legtöbbet lendít ezen a nevelés. *Marmontel.*

Erő. Erőszak.

Az erőszak igen rossz ügyész. *Molière.*

Az erő oly természeti hatalom, melynek következményei ritkán dicsekedhetnek erkölciséggel. Az erőnek engedni nem szabadakarat, hanem a szükség ténye; ez legfőleg az okosság munkája: minő értelemben lehet tehát kötelesség? micsoda jog az, a mi az erővel együtt elenyész? Az erőszak nem jog bárkinél is. *Rousseau.*

Lélekerőre van szükség, melyet sem a napok, sem a szerencse nem csökkenthet. *Petrárka.*

Értelem. Értelmiség.

Az okosság úgy áll az értelemhez, mint egy szakácskönyv a pástétomhoz. *Börne.*

Az értelem egy oly drágakő, mely akkor tündököl legszebben, mikor az alázatosságba van befoglalva. *Saphir.*

Az Isten, kit én imádok, nem a sötétség Istene; nem azért adott nekem értelmet, hogy azt ne használjam. Ha tehát valaki azt mondja nekem, hogy értelmemet lenyügözni engedjem: ezt isten-káromlásnak tekintem. Az igazság szószólója nem szokta az értelmet elnyomni, hanem inkább felvilágosítására törekszik. *Rousseau.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY

KÜLÖNFÉLÉK.

A NEMZETKÖZI UNITÁRIUS CONFERENTIÁN külföldről a következő képviselők jelennek meg: Angliából: Dawson Enfield H. a brit és külföldi unitárius társulat elnöke; Smith Vance György, lelkész és neje; Ward Tamás, Taylor Seaward és neje; Dr. Greaves Cyril és neje; Miss Taggart és társai; Jones Lloyd, lelkész. Amerikából: Williams Ch. Theodor, new-yorki lelkész, amerikai unitárius társulat képviselője; Fretwell János; Dr. Brintonné, Southwick Emma, ki az Interparlamentaris Conferentián, mint képviselő jelenik meg, Richmond Károlina és társai, Dr. Chester D. Frank.

A CHRISTIAN REGISTER-be, melyet Barrows szerkeszt, ki hazánkat is meglátogatta, a lap 75-ik évfordulója alkalmából főtiszt. Ferencz József, püspök úr, a szerkesztő által felhiva, a magyarországi unitárius egyház nevezetesebb mozzanatairól érdekes cikket irt, melyet Kovács János fordított angolra.

KONSTANTINÁPOLYBÓL egy, az örmény egyházhoz tartozó tanártól a főtiszt. püspök úr egy levelet kapott, a melyben arra kéri, hogy miután a szent írásból arról győződött meg, hogy a keresztény vallásnak sokkal tisztábbnak kell lenni, mint a hogy ezt az orth. protestantismus is tanítja s ez irányban folytatott tanulmányai folytán az unitarismus ragadta meg a figyelmét, küldjön számára az unitárius vallást tárgyazó műveket. E felkérésre a főtiszt. püspök úr el is küldött az illetőnek több ily művet, melyeket ez megköszönve, levelét így végzi: „ismételten köszönöm Önnek, uram, hogy e művekkel Ön egy szép vallási légkörbe vezetett.“

EGYHÁZI ÉNEKEK GYŰJTEMÉNYE czim alatt épp a napokban került ki sajtó alól Iszlai Márton pályanyertes műve. E munkát annak idejében Boér Gergely, Györfi Ferencz és Miklós György pályabírák eléggé méltányolták, mi most azért csak Kunossy és fia műnyomdáját dicsérjük a diszes kiállításért. Miután az E. K. T. e művet iskolai tankönyvnek készíttette, örömmel tudatjuk, hogy a könyv megszerezhető szerzőnél példányonként 1 frtért, mint a kit az E. K. T. az elárusítással megbizott.

Aranykönyv.

AZ „EZERÉVES EMLÉKALAPRA“ TETT KEGYES ADOMÁNYOK.

(Harmadik közlemény.)

86. Rákosi István Abrudbánya.....	10 frt.
87. Dr. Árkosi Gyula kir. közjegyző Dicső-Szt.-Márton...	5 „
88. Ozsváth Márton Kobátfalva	1 „
89. Ozsváth Áron Kobátfalva	— » 50 kr.
90. Szász Ádám, nyug. városi pénztárnok Kolozsvár.....	30 „
91. Tana Sámuel pénzügyi s. titkár Sepsi-Szentgyörgy ...	5 „

92. Györfi Ferenc gyűjtő ivén: a) Szt.-Mihályi egyházközségből: Péter Ferenc 4 kr. Péter Elek 10 kr. Tarcsafalvi Dénes 30 kr. id. Tarcsafalvi Ferenc 5 kr. ifj. Tarcsafalvi Zsigmond 16 kr. Ifj. Tarcsafalvi Mózes 8 kr. Tarcsafalvi Zsigmondné 10 kr. Pap Lajos 20 kr. Pap Áron 50 kr. Deák Mózes 5 kr. Id. Tarcsafalvi Mózes 3 kr. Kibédi Sándor 6 kr. Id. Varga János 6 kr. Sütő János 6 kr. Varga Lajos 22 kr. Boldizsár Menyhárt 10 kr. Varga Zsigmond 10 kr. Szász Sándor 4 kr. Barabás Dániel 10 kr. Id. Dénes Anna 4 kr. Ferenc Ferenc 10 kr. Gáspár János 2 kr. Csiki Sándor 4 kr. Csezár Dániel 20 kr. Balázs Sámuel 4 kr. Balázs Lajos 12 kr. Balázs Sándor 4 kr., id. Varga Sándor 12 kr. Ifj. Varga János 16 kr. Szász Márton 12 kr. Vasas Mózes 10 kr. Ozsváth Lajos 10 kr. Id. Tarcsafalvi Sámuel 10 kr. Albert Sándor 10 kr. Küs Ferenc 4 kr. Varga Mózes 30 kr. Varga Pál 30 kr. Kovács Lajos 20 kr. Szabó Lajos 6 kr. Ifj. Varga Sándor 6 kr. Csiki Mihály 5 kr. Nagy Lajosné 30 kr. Péter Miklós 7 kr. Ifj. Tarcsafalvi Lajos 5 kr. Szász Juliánna 10 ké. Györfi Ferenc 1 frt Györfi Ferencné 1 frt. Miklós György 50 kr. Miklós Györgyné 50 kr. Együtt 8 frt 28 kr.

b) Benczédi l. egyházból: Firtos István 50 kr. Csiki Zsigmond 10 kr. Böződi István 10 kr. Péter Lajos 2 kr. Firtos Gergely 10 kr. Bálint János 25, Pap Zsigmond 20 kr. Benczédi Mózes 10 kr. Péter János 1 frt. István Sámuelné 20 kr. Benedek Sándor 25 kr. László Zsigmond 25 kr. Benczédi Mózes felső 10 kr. Benczédi Dániel 15 kr. Benczédi Zsigmondné 4 kr. Benczédi János 10 kr. László Dénes 6 kr. Szabó Lajosné 10 kr. László János 10 kr. László József 5 kr. László Sándor 20 kr. Pap Elek 10 kr. László Pál 20 kr. Pap István 15 kr. Pap Salamon 20 kr. Gyarmati Dénes 50 kr. Id. Vasas István 10 kr. Ifj. Vasas István 10 kr. Pap Benjámin 50 kr. Pap Lászlóné 20 kr. Ifj. Pap Zsigmond 30 kr. Kovács Ferenc 30 kr. Kuti Mózes 10 kr. Benczédi Ferenc 50 kr. Firtos Mózesné 50 kr. Firtos Juliánna 50 kr. Pap Bálint 10 kr. Benczédi Sámuel, Zsigmond, Dénes, István, György, Pap József, Lajos, Mózes és Péter gabonában 2 frt 10 kr. Együtt 10 frt 67 kr.

c) Kobát-demeterfalvi l. egyházból: id. Deák Sándor 1 frt. Pap József 20 kr. Kovács Ferenc 20 kr. Deák Mihály 10 kr. Deák László 5 kr. Ozsváth Ferenc 20 kr. Deák Dénes 10 kr. Farkas János 10 kr. Ifj. Kozma Gergely 10 kr. Ifj. Szász Mózes 10 kr. Agh Zsigmond 10 kr. Id. Szász Lajos 10 kr.

Ifj. Szász József 20 kr. Id. Pap József, 6 kr. Özv. Szász Jánosné 10 kr. Mircse György 10 kr. Ifj. Szász Dániel 5 kr. Id. Deák Dániel 20 kr. Deák Ferencz 10 kr. Nagy Mózes 4 kr. Nagy Dénesné 10 kr. György Zsuzsánna 20 kr. Ozsváth Zsigmond 10 kr. Boros Salamon 4 kr. Pap Lajos 5 kr. Marosi János 4 kr. Ölyed József 3 kr. Bodor Sámuel 5 kr. Péterfi Elek 5 kr. Körösfői János 10 kr. Szóts József 4 kr. Pap Dénesné 10 kr. István Mózes 4 kr. Id. Szász Ferencz 5 kr. Szász Sámuel 10 kr. Ozsváth Mihály 15 kr. id. Pap Ferencz 15 kr. Id. Kozma Gergely 10 kr. Péterfi József 5 kr. Ozsváth Aron 20 kr. Ifj. Pap Pál 50 kr. Együtt 5 frt 34 kr.

39. A ravai egyházközség gyűjtő ivén: Egyházközség 5 frt. Végh Mihály lelkész 2 frt. Végh Mihályné sz. Gothárd Ida 1 frt. Kecskés Izsák 20 kr. Izsák Ábel 15 kk. Id. Fülöp Mózes 5 kr. Rosonczy János 10 kr. Fülöp Gergely 10 kr. Miklós Mihály 10 kr. Kovács Mihály 10 kr. Ifj. Nagy János 25 kr. Demeter András 5 kr. Id. Nagy János 5 kr. Demeter Lőrincz 5 kr. Ifj. András József 10 kr. Izsák Mózesné 10 kr. Nagy Dániel 10 kr. Ifj. Kovács István 15 kr. Id. Nagy Izsák 15 kr. Izsák Lőrincz 5 kr. Nagy József 10 kr. Györfi János 5 kr. Marosi Gergely 4 kr. Demeter Mihályné 8 kr. Kecskés Benedek 8 kr. Tamási Gergely 8 kr. Ilyés Sámuel 12 kr. Özv. Kecskés Györgyné 4 kr. Demeter János 4 kr. Györfi Zsigmond 4 kr. Ifj. Ilyés János 4 kr. Hankó Izsák 8 kr. Izsák János alsó 8 kr. Jakab János 8 kr. Ifj. Izsák Dániel 8 kr. Hankó János 4 kr. Andrásy Benedek 12 kr. Magos Péter 8 kr. Horváth István 10 kr. Ifj. Fülöp Mózes 10 kr. Szász János 10 kr. Kecskés Mózes 10 kr. Kecskés István 3 kr. József Mihály 55 kr. Csiki András 10 kr. Ifj. Nagy Izsák 10 kr. Együtt 12 frt.

94. Bordosi egyházközségből: Egyházközség 2 frt. Vajda Dénes 20 kr. Vajda Imre 15 kr. Vajda Márton 20 kr. Balint Mihály 10 kr. Nagy József 10 kr. Együtt 2 frt 65 kr.

95. Éjszaky Károly nyug. vasuti igazgató Kolozsvár.....	5 frt.
96. Rend Domokos, m. kir. erdősz és neje Miskolcz	3 »
97. Id. Tana Sámuel, Bölön	5 »
98. Nagy György, Kolozsvár	1 » 50 kr.
99. Albert János, lelkész Torda	5 »
100. Gombos Sámuel, tanár Sz.-Keresztur	4 »
101. Sárdi Lőrincz, Kolozsvár.....	2 »
102. Aradi Ferencz, Torda.....	1 «
103. Röschner Valéria, áll. polg. iskolai tanítónő	1 »
104. Szoboszlai György gy. ivén Csokfalva	1 » 37 kr.
105. Dániel Lajos, Vargyas	5 »
106. Boér Lajos lelk. gy. ivén a máj. 10-én tartott ezred- éves ünnepély alkalmával a hívektől begyűlt perselypé- náz 66 kr. Jakab Lajos 34 kr. Boér Lajos 2 frt. Török Ferencz ta- nító 1 frt. Együtt.....	10 »
107. Májai István, tanár és neje Binecz Ilka, Torda.....	10 »
108. id. Daniel Gábor főgondnok Olasztelek	50 »
109. Pap Mózes, tanár Sz.-Keresztur.....	2 »
110. Dr. Székely Ferencz, kuriai bíró és családja Budapest	25 »
111. Kádár József, tanár és neje Magyar Amália, Deés ..	5 »
112. Özv. Koronka Antalné, Kolozsvár.....	5 »
113. Sándor János, tanár Sz.-Keresztur.....	3 »
114. Ferencz Gyula, kir. erdősz és neje Pataki Tinka, Gyalu ..	5 »
115. Székely Miklós, törvényszéki bíró Torda.....	20 »

Ezen közlemény összege... 259 frt. 31 kr.

Az előbbi két közlemény összege... 625 frt. 87 kr.

Együtt... 885 frt. 18 kr.

Kolozsvár, 1896. aug. 20.

FERENCZ JÓZSEF,
püspök.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPÍTENDŐ TEMPLOMRA.

(XVIII. közlemény.)*

126. Özv. Koronka Antalné 4-szer	2	frt.
127. Balogh Ferencz áll. vasúti főellenőr gy. ivén	10	»
128. Gál József, lelkész gy. ivén Recsenyéd	4	»
(A 127 és 128. sz. gyűjtő ivét már elküldvén a pénzzel együtt Sz.-Udvarhelyre, az egyes adakozókat nem tudom közölni.)		
129. Özv. Koronka Antalné 5-ször	2	»
130. Özv. Pataki Istvánné gy. ivén Pap Károlyné 7 frt; Fajk Istvánné 1 frt; özv. Pataki Istvánné 1 frt; együtt	9	»
E közlemény összege...		27 frt.
Az előbbi közlemények összege...		3564 frt 40 kr.
Együtt...		3591 frt 40 kr.

Kolozsvár, 1896. aug. 20

FERENCZ JÓZSEF,
püspök.

* L. XVII. közl. K. M. 1895. évi 3-dik füzet.